

TERCÜMELER

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA CİZYE * (BAŞ VERGİSİ)

(BULGARİSTAN HUSUSİ BİR SURETTE NAZARİ İTİBARA ALINMIŞTIR)

BORIS CHRISTOFF NEDKOFF

Türkçeğe çeviren : Dr. ŞİNASİ ALTUNDAĞ

Birinci Kısım

İSLÂM MEMLEKETLERİNDE CİZYE

1. Cizyenin menşe ve teessüsü

Muhammed Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra, bütün kuvvetini ümmetinin siyasi teşekkülüne hasreti; çünkü dinî elçiliğini ancak bu suretle, muvaffakiyetle ifa edebilirdi. Muhammed ümmetinin mevcudiyeti için daimî, malî bir temelin, ictinabı kabil olmıyan bir zaruret olduğunu anladı. Eski Arap adeti vechile, düşmanlara karşı yapılan akınlarla zarurî maddeleri temin etmek, kısa bir müddet sonra, bu gaye için kâfi olmadığını gösterdi. Bunun üzerine Muhammed aslında gönül arzusuyla verilen sadaka demek olan zekât vergisini tabiatıyla katî surette bir nizama bağlamadan, vazetti¹. Emin bir gelirin zarureti ancak Halifelik devrinde apaçık bir surette, kendini meydana koydu; bundan dolayı ilk Halife'lerin cehd ve gayretleri, Muhammed'in Kurânında gösterilmiş olan veyahut onun tarafından pratik hayatta kullanılmış bulunan tedbirlerin temeli üzerine, sabit, dinî kanun (şer') üzerine müesses, bütün gelecekte, İslâm devletinde mükellefiyet tahmil eden bir vergi sistemi kurmağa tevvecüh etti.

* Sammlung orientalischer Arbeiten, 11. Heft, Otto Harrassowitz Leipzig, 1942 de neşredilen eserden çevrilmiştir.

¹ Th. W. Juynboll: Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden und Leipzig 1910, s. 94 vdd.

İslâm vergi sisteminin binası tabiatıyla, süratle Hilâfetin hemen ilk senelerinde meydana gelmedi; bilâkis bu, ilk Halifelerin bu sahada yaptıkları nizamlarla başlayan, uzun tarihî bir tekâmülün neticesi idi. İslâm müelliflerinin (Autor), alman bütün bu tedbirleri, bunlara uygun hadiselerle doğrudan doğruya Muhammed'e ve yahut sahabelerine isnad etmek¹ temayülü, tabiatıyla bu noktâi nazarın aksinedir. Fakat Arapların fethetikleri ülkelerde iç teşkilâtta derhal değiştirmeler yapmadıkları muhakkaktır². Devlet idaresinin diğer sahalarında olduğu gibi, başlangıçta vergi sisteminde de eski nizamlar oldukları gibi kaldı ve ancak zamanla şeri'at kanunu usul ve nizamiyle beraber bunların yerine kaim oldu.

Tabiatıyla bu yenisi, eskisinin kuvvetli bir surette tesiri altında kaldı. Bunlardan başka dikkat edilmelidirki, İslâm devlet mefhumunun proplemleri, büyük Arap İmparatorluğunun muhtelif kısımlarında aynı zaviyeden mütelâa edilmemelidir; zira bunlar, zamanlarında Irak, Suriye ve Mısır için başka başka vazedilmiş bulunuyorlardı.

Yeni memleketlerin fethi ve İslâmiyeti kabul etmeyen yabancı milletlerin taht-ı itaate alınması, bir müslümanın, İmparatorluğun hudutları içinde, başka itikatta bulunanlara karşı, dinî ve hukukî münasebette ne tarzda hareket etmesi icapettiği sualini de birlikte getirdi³. İslâmiyet, umumî bir surette meriyette olmak iddiasında bulundu; aksi hallerde de diğer dinlere karşı harp açtı (cihad). Güneşin çıkmasıye ay ve yıldızların gözden kaybolması gibi, Muhammed'in semavî vahyinin ışığı da, İsa da dahil olmak üzere kendinden evvel gelen bütün peygamberleri gölgede bırakmıştı; Vakıa İslâmiyet İsa'nın Allah tarafından gönderilmiş olmasına karşı muarız bulunmuyordu; fakat Muhammed'in, Tanrı tarafından Kuran'ın tenziliyle taltif edilmesi üzerine, İslâmiyet hristiyan dinine yetişmiş ve onu geçmişti. Bu, bütün milletlerden itikatlarını terk ve İslâmiyeti kabul etmeğe ve yahut kılıç kuvvetiyle din değiştirmeğe icbar şeklinde değildi; fakat onları itaata almak

¹ J. Wellhausen : Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin 1902, s. 177, bundan başka karşı. C. H. Becker : Islamstudien, I. s. 219.

² C. H. Becker : Islamstudien, I. s. 7, 8 ve 9.

³ Bununçün karşı. Bélin : Fetoua relatif à la condition des Zimmis. J. As. Série IV. T. 18, P. 417.

istemek için kâfi bir sebepti. Bununla beraber bunlar İslâm dini-ne geçtikleri takdirde, aynı haklara mâlik üyeler olarak İslâm ümmeti tarafından kabul edilecek ¹, yani bunlar emlaklerine (Grundbesitz) ait bütün hakları muhafaza edecek ve yalnız bütün müslümanlara tahmil edilen vergiyi, öşrü ² vereceklerdi.

Devletin Müslüman olmayan ve silâh kuvvetiyle zaptedilen memleketlerin halkına, bunun aksi vaki oldu; bunların emlakı devletin malı ilân edildi. Müminlerin başbuğu olan Halife bunlara tassarruf hakkını elde etti. Hakikat şu ki, bu memleketlerin zorla tahtı itaata alınmış olmaları, bunların talih ve nasibini (Schicksal) tayin etmek hususunda daima kati hükmü veriyordu. Bunlar (Bu memleketler), başlangıçta yalnız müslüman olmayanlara tahmil edilen haracı tediye etmeğe mecbur tutulan Fay arazisi oldular ³.

Bir defa Fay olan araziden, sahipleri İslâm dinine girseler bile, yine Harac alınırdı ⁴. Bu gibi sahalarda toprak halkın istifadesine terkedilir, fakat mülkiyet hakkı verilmez ve bu gibi arazi üzerine Haraç vaz edilirdi.

Harple tahtı itaata alınan gayri müslimlerin bütün menkûl malları şeriat kanununa göre ganimet muamelesi görürdü, yani bunların beşte biri Halifeye, geri kalan kısmı ise, hisselerine göre, muhariplere düşerdi.

Yeni zaptedilen ülkeler halkının talihi (Schicksal), her şeyden evvel, Ehl-i Kitap olup olmadıklarına bağlı idi. Ehl-i Kitap olmadıkları takdirde, bunlara ya İslâmiyeti kabul etmeği, ya kılıçla ölmeği veyahut bazı hususi hallerde, köleliğe düşmeği seçmekten başka yapacak bir şey kalmıyordu ⁵.

Aralarında bilhassa hıristiyanlar ve yahudilerin, fakat aynı zamanda, mecusi, sabi ve samaritlerin de bulunduğu anlaşılan Ehl-i Kütüp ⁶ Cizye vermek şartıyla kendi dinlerini muhafaza edebiliyor-

¹ J. Wellhausen : Das arabische Reich und sein Sturz, s. 184.

² Zekâtтан çıkmıştır, bk. yukarı s. 1.

³ Karş. Th. W. Juynboll, zikredilen eser, s. 347 vd.; yine bk. I. A. harpsiz teslim olmak suretiyle tahtı itaate giren memleketlere «Dar us-Sulh» denirdi.

⁴ Juynboll, zikredilen eseri, s. 348.

⁵ Şi'i mezhebine göre, bu zalimane emir, Avrupa hıristiyan milletlerinin çoğu gibi hıristiyanlığı Muhammed'in zuhurundan sonra kabûl etmiş olanlara da şamildi. Bunun hakkında bk. Juynboll, Handbuch des islamischen Gesetzes, s. 350.

⁶ E. Fagnan, Abou Yousof Ya'koub, Le livre de l'impôt foncier. Paris 1921, s. 187.

lardı. Bu kanun Kuran'a dayanmaktadır (sure 9, 29). Kuran'da şöyle deniyor: "Tanrıya, Kıyamete inanmayanlara ve Tanrının ve Resûlünün haram kıldığı şeyleri haram görmiyenlere, Ehl-i Kütüpten hak dinine girmeyenlere karşı, zelil bir halde, Cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar harbedin,"¹. Bizzat Peygamber tarafından başka din sâliklerine karşı gösterilen müsamahanın ilk ameli tatbiki Hicretin 10 uncu senesinde vukua geldi; Nacran hıristiyanlarının elçisi geldiğinde, Peygamber kendisine ya İslâmiyeti kabul veyahut senede 2000 parça elbise, 30 zırh, 30 at, 30 deve ve muayyen bir miktar para (silberne Unze) tediye etmeği şart koşmuştu². Hıristiyanlar bunu kabul etmekle, Muhammed'le bir ahidname akdetmiş oldular. Fatih İslâm devleti ile tahtı itaata alınan Ehl-i Kitap'lar arasındaki münasebetler hakkında olan şartların tesbiti bir muahede şeklinde olmuştu ki, bunda her iki tarafın bütün hakları ve yapmak mecburiyetinde oldukları karşılıklı mükellefiyetler sayılmıştı. Ehl-i Kitap olanlar, İslâmiyetin kendilerine vazettiği Cizye, vazife ve mükellefiyetleri yüklenmeğe hazır olduklarını bildirdiler. Bunların mahiyetini Muhammed'in bir çağdaşı bulunan *Abdurahman İbn Ganm*'in rivayet ettiği ve bundan evvel zikredilen Nacran hıristiyanlarının Halife Ömer'e gönderdikleri bir mektuptan anlıyoruz³:

"Bize hücum ettiğinizde, kendimiz, ailemiz, mal ve mülkümüz ve dinimize salık olanların hepsi için, sizden aman diledik. Size karşı şu vazifeleri yapmağa razı olduk: Bundan sonra şehrimizde ve şehirlerimizin dolaylarında, ne manastır, ne kilise, ne Patrik evleri yahut tariki dünya köşeleri bina etmiyeceğiz; bu gibi binalardan harap olanları ve bunlardan hassaten İslâm mahallelerinde bulunanlarını tamir etmiyeceğiz; Müslümanların gece ve yahut gündüz, kiliselerimize girmelerine mani olmayacağız; bunların kapılarını, geçenlerin ve yahut seyahat edenlerin girebilmeleri için açacağız; seyahat etmekte olan her müslümanı evlerimize kabul edecek ve onu üç gün barındıracağız; devletin düşmanlarının kiliselerimize ve evlerimize ilticalarına müsaade etmiye-

¹ C. H. Becker, I. A. Cizye maddesi.

² E. Fagnan, zikredilen eseri, s. 109.

³ Bélin, Fetoua relatif à la condition des Zimmis, J. As., seri IV, c. 18 s. 493 (İbn Nakkaş'tan).

ceğiz;¹ Müslümanlara zarar verecek bir şeyi kendilerinden saklamayacağız; çocuklarımıza Kuran okutmayacağız; kanunumuzu (dinimizi) vâzetmeyecek ve kimseyi buna döndürmeyeceğiz; fakat içimizden İslâmiyeti kabul etmek isteyenleri, bundan menetmiyeceğiz.

Müslümanları daima hürmet ve saygı ile karşılayacak, oturmak istedikleri takdirde yerlerimizi onlara vereceğiz.

Kendimizi hiç bir şeyde, ne elbisede, ne serpuşta², ne sarık, ne ayak kabıda, ne de saç kıyafetinde, onlarla bir tutmayacağız.

Konuşma tarzımızda, onların kullandıkları tabirlerden hiç birini kullanmayacağız ve onların lâkaplarını almayacağız.

Ata binerken kaltak kullanmayacağız; kılıç taşımayacağız; silâh yapmayacağız; bu gibi şeyleri üzerimizde bulundurmuyacağız; mühürlerimizi Arap diliyle yazdırmayacağız; alkollü içkiler satmayacağız.

Başımızın yalnız ön kısmını tıraş ettireceğiz; elbise hususunda eskidenberi mevcut olan kıyafetimizi muhafaza edecek ve bunun üzerine bir kemer takacağız³ satılan yerlerden maada, İslâmların uğrağı olan caddelerin hiç birinde salibimizi ve kitaplarımızı teşhir etmiyeceğiz.

Kiliselerimizin çanlarını yavaş çalacak ve bir müslüman hazır bulunduğu takdirde yüksek sesle teganni etmiyeceğiz.

Gömme törenlerinde mersiyelerimizi yavaş sesle söyliyeyeceğiz; Hurma dallarımızı ve mukaddes resimlerimizi alenen göstermiyeceğiz; caddelerde mum taşımayacağız; ölülerimizi, müslüman ölülerinin civarına gömmiyeyeceğiz.

İslâmların ganimet hissesinden köle almayacağız; bir müslüman evinin içine bakmayacağız.,,

İbn Ganm, şöyle diyor: "Ömer İbn al-Hattaba bu yazıyı getirdiğimde, bir de şunu ilâve etti: "ve hiç bir müslümanı döğmiyeceksiniz !,,

¹ Bunun hakkında, bundan başka bk. Maverdi: Les statuts gouvernements, s. 304 vdd.

² Karş. Björkmann, Kalansuwa, I. A.

³ «Zunnar» adı verilen bir kayış kemer ki, o zaman mecusi ve hıristiyanlar tarafından taşınmakta idi. (Bélin, J. As. seri IV, c. 18, s. 497).

“İşte biz ve bütün milletimiz tarafından imza edilen şartlar bunlardı. Buna mukabil bize aman verilmişti. Kabul ettiğimiz bu mükellefiyetlerden birini yerine getirmediğimiz takdirde, müslümanlar, bizi himaye (zimmet) etmekle muvazzaf olmayacaklar ve bize asi nazariyle bakmağa hakları olacaktı.,

İbn Nakkaş şöyle yazıyor: “Bunun üzerine Ömer, İbn Ganm'e talep ve iltimasınızı imza ediniz, fakat size daha şu şartları koşuyorum dedi: Siz hiç bir zaman müslümanların esirlerini almağa mezun değilsiniz; sizden biri bilerek bir müslümanı döğerse, derhal kanun dışına çıkacaktır., (Bu muahedenin tekeffül ettiği himaye onun üzerinden kaldırılacaktır).

Gayri müslimleri zelil bir hale getirmek için, bu muahedede zikredilen şartlardan başka, diğer vasıtalar da vardı. Hak dinine salık olanlar karşısında gayri müslimlerin değersizliklerini, dikkat nazarını çekecek derecede vazih kılmak için, bunlar omuzlarına “al-Giyar¹”, tabir edilen bir bez parçası tesbit etmeğe icbar edildiler. Bunun renginin elbisenin renginden farklı olması lâzımdı; hıristiyanlar için mavi, yahudiler için sarı, mecusiler için de siyah ve yahut kırmızı renkte olacaktı.

Gayri müslimlerin silâh taşımağa, ata binmeğe, evlerini, komşuları müslüman evleri yüksekliğinde ve yahut daha yüksek daha güzel bina etmeğe hakları yoktu². Çarşıda her gayri müslim, bir müslümanın önünden kemali hürmetle çekilmek, merasim toplanmalarında, en şerefli mevkii onlara bırakmak mecburiyetinde idi. v. s³.

Mahkeme huzurunda, gayri müslümlerin, müslümanlar aleyhine yapacakları şahadetler kabule şayan addedilmezdi⁴. Ehl-i zimmet olanlara, alenen islâmiyeti ve yahut kuran'ı tahkir edecek mahiyette söz söylemek, alenen şarap içmek domuz eti yemek vs. memnu'du.

Bunlar kendi ibadetlerini icra edebileceklerdi; fakat islâm fet-hinden evvel, kilise ve yahut havra bulunmıyan yerlerde, bu gibi

¹ Bunun için karşı. İs. An. sinde, «Giyar» maddesi.

² Von Tornau, Das Eigenthumsrecht nach moslimischem Rechte. ZDMG, c. 36, 1882.

³ Karş. Zimmi maddesi, İs. An.

⁴ Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz. Berlin 1902, s. 187.

mabetler inşa etmeyecekler; lâkin şafî mezhebine göre, harap olmuş mabetleri tamir edebilecek ve yenileyebileceklerdi.

Ehl-i zimmet olanlar, sureti umumiyede, kendi dinî kanunlarından başka İslâm ceza kanununun da hükmü altında idiler. Bunlar medenî kanun bakımından müslümanlarla aynı haklara maliktiler; ehl-i zimmet olanlar da ticaret yapabilecek, mal, mülk sahibi olabilecek ve kanunen muteber olan işleri görebileceklerdi.

Sünnîlere göre bunlar “necis,, değildiler; fakat Mekke ve Medinenin “Mukaddes Yerlerini,, ziyaret etmek, bunlara memnu’du.

Gayri müslimler bu zillet verici şartlara boyun eğmek mecburiyetinde kaldıkları halde, muahedeyi akdeden diğer taraf, yani İslâm Devleti, bunlara karşı yalnız itikatlarında hürriyet vermek ve can, mal masuniyetini temin etmek vazifesini deruhde edecekti; bundan dolayı gayri müslimler, İslâm devletinin kefaleti altında bulunanlar ve yahut bir kelime ile “himaye görenler,, (Schutzgenosse) manasına gelen “zimmî,, ve yahut “ehl-i zimmet,, tabirini aldılar¹.

Ehl-i zimmet tarafından muahede şartları yerine getirilmediği takdirde, muahedenin feshini, yani islâm himayesinin kaldırılmasını intac edecekti; bu amelî sahada hapis hattâ, bir çok ahvalde ölüm demekti.

Diğer tarafın muahede mükellefiyetlerini yerine getirmemesi şıkında, Halife, yalnız Allaha karşı mesûldü. Cenabı Hak şöyle emretmişti: “Onlara karşı olan vazifelerinizi, mevut olan vakit geçinciye kadar, tam manasıyle yerine getiririz,, (Kuran, sure 5, 9).

İslâmiyetin diğer din salıklarına karşı mevkiini ifade eden en bariz tedbir Cizyenin idhâli idi; bu yalnız gayri müslimlerin küçülmesini, alçalmasını istihdaf etmiş olmakla kalmıyor, aynı zamanda İslâm müsamahasını da çok pahalıya mal etmiş oluyordu. Bu vergi (Cizye), muahedede en ziyade dikkat nazarını çeken nokta idi. Bununla beraber, Cizye gayri müslimlerin vermek mecburiyetinde oldukları tek vergi değildi, Şeriat kanununa göre esas vergi olan Cizye ve Haraçtan maada, gayri müslimlere, İslâm hakimiyeti altına girmelerinin ilk senelerinde, oldukça büyük

¹ Bk. Karabacek, Führer durch die Ausstellung, s. 176, s. 672 deki haşiye, Wellhausen, yukarıda zikredilen eserde, s. 180, bunlar «Himaye akrabaları» (= Schutzverwandte) adını almaktadırlar.

bir kemmiyette, İslâm işgâl kuvvetleri için ayniyat vermek mecburiyeti yükletilmişti. Mısır Papirus ¹ vesikalarından, Mısır fethedildiği sıralarda yerli halkın orduya muayyen bir mikdar Buğday, un, zeytin yağı, bal, koyun vs. vermekle ve her müslümanı üç gün barındırmakla mükellef kılındığını görüyoruz. C. H. Becker, bu ayniyat şeklinde yapılan vergilerin Bizans "annonae",² mükellefiyetine tekabül ettiğini iddia etmektedir.

2. Cizyenin mahiyeti.

Zikredildiği gibi, Cizye bir baş vergisi idi; bunu, İslâm Devletinin yalnız müslüman olmayan tebaası, yani zimmiler, kendilerine bahşedilen himayeye mukabil eda edeceklerdi. Verginin şekil ve miktarı ikinci Halife Ömer tarafından tesbit edilmişti.

Haddi zatında Cizye, vergi sisteminde yeni bir buluş değildi; bu vergi daha Mısırlılarda, Romalılarda ve Sasaniler devrinde İranda mevcuttu. Araplarda bu vergi, dinî sebeplerden neşet etti; bununla müminlerin gayri müslimlere karşı olan tekaddümleri, bilhassa tebarüz ettirilecekti.

Her şeyden evvel, Cizyenin idhali, tabiatıyla, Devletin geliri emniyete almak gibi, sırf maddî gaye güdüyordu. Her ne kadar, kâfirleri imana getirmek ve müslüman olmayanlara karşı daima cihad yapmak, evvel ve ahır, İslâmiyetin baş gayesi olarak kaldı ise de, Cizye, hakikatta karşılıklı bir anlaşma ifade ediyordu; zira bunun tediyesi, İslâm dininden gayri itikatta bulunanlara, itikatlarını muhafaza edebilmelerini mümkün kılıyordu. Bu tarzı hareket *Muhammed*'in ferasetine delâlet eder; çünkü süratle fethedilen yerlerde cebir ve tazyikle büyük kütlelere, İslâmiyeti kabul ettirmek, hemen hemen icrası mümkün olmayan bir şeydi. Bununla aynı zamanda zuhuru ihtimal dahilinde bulunan ayaklanmalar defedilmiş ve Devletin sükûn ve nizamı emniyet altına alınmış oluyordu. Fakat şunu kati olarak ifade edelimki, İslâmiyet, asıl hedefini, kâfirleri iymana davet etmek meselesini, hiç bir zaman bırakmamıştı. Bunu Cizye vasıtasıyla, daha az incitici bir

¹ Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer, Arap kısmı, s. 131-278.

² C. H. Becker, Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam, Heft 2, s. 85.

surette elde edecekti. Hakikaten vergi siyaseti bu hedefine kısmen erişti. II. Ömer devrinde, kütle halinde iymana girenlerden bahsedilmektedir¹. Fakat bu Arap zümehdarlarının istemedikleri bir şeydi; çünkü bununla maliye, emin bulunduğu vergi mükelleflerinden mahrum oluyordu.

Zikredildiği gibi, baş üzerine vazedilen vergiye Cizye deniyordu. Fakat bu, bazı defalar Haraç da tesmiye ediliyordu. Bilhassa Arap tarihinin ilk on senelerinde, bu iki tabir çok defalar bir birine karıştırılmıştı. Bu iki isim bir birinden tam manasiyle ayrı iki vergiyi ifade ettikleri halde neden bir birine karıştırıldıklarını kavramak güç oluyor. C. H. Becker "Beiträge zur Geschichte Ägyptens,"² adlı eserinde, bu meseleyi Mısır-daki ölçülere göre mutalaa etmektedir; ona göre, Cizye sureti umumiyede fethedilen ülkeler halkından, her baş üzerine 2 Dinar mikdarında alınan vergiyi (Tribut) ifade etmektedir. Başlangıçta "her şeyi olduğu gibi bırakan,"³ Fatihler, verginin hangi kaynaktan kendilerine geldiği hakkında yakından alâkadar olmadan onu almışlardı. Bu, bir çok nevi vergilerden, büyük bir kısmı arazi vergisinden (Grundsteuer), fakat bunun yanında da Romalıların baş vergisinden meydana geliyordu.

Vergi (Tribut) her eyalete toptan muhammen bir meblâğ halinde (Pauschasumme) vazediliyordu. Mahiyetine nazaran daha ziyade bir arazi vergisi şeklinde ise de, adam başına taksim edildiği için, bir baş vergisi karakterini kazandı; bundan dolayı da Cizye tesmiye edildi. Bu sebeple baş üzerine konmuş iki verginin yan yana mevcut olduğu kanaati vardır: Toptan muhammen (Pauschal) vergi ve Romalıların baş vergisi; bunların her ikisinin de baş üzerine hesap edilmeleri icabediyordu. Hatta bu hakikatı ispat etmek için, C. H. Becker bir Arap rivayeti zikretmektedir⁴.

Arap Cizye ve Haraç tabirlerinin idhalinde C. H. Becker'e göre Hicri ikinci asrın ortasında eskiden Cizye tesmiye edilen, fakat hakikatta bir arazi vergisi olan vergi (Tribut) doğru bir tesmiye olan haraç tabirini aldı; Cizye ise baş vergisini ifade eden bir tabir olarak kaldı.

¹ Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz, s. 184.

² Aynı eser, s. 85 vdd.

³ Aynı eser, s. 87.

⁴ C. H. Becker, Beiträge zur Geschichte Ägyptens, II. cüz (Heft), s. 83.

Fakat bu nazariyenin, tam manasiyle doğru olup olmadığını sormak yerinde olur ; Bahusus, Mısırdaki bütün vergilere hep birden Haraç tabirinin kullanıldığını biliyoruz ¹. Maalesef selâhiyet sahibi Arap müellifleri ve Arap vesikalariyle, bu mevcut olan vuzuhsuzluğa bertaraf etmek mümkün değildir.

Haraç ve Cizyenin, aynı şekilde bir birine karıştığını, Türklerde de buluyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda, halk arasında Haraç tabiri baş vergisi için kullanılmakta idi. Haraçta tesmiye edilen ve Türk vergi memurları tarafından istenildiği takdirde, gösterilmesi icabeden, baş vergisi makbuzunun hatırası, Bulgar milletinin hafızasında halâ yaşamaktadır. Halk arasında Cizye kelimesi tamamiyle mechûldü. Fakat resmî vesikalarda, meselâ beratlarda, baş vergisine Cizye denmektedir. Bu iki mefhumun halk dilinde biri birine karıştırılmış olması, kolayca anlaşılır; Alelade bir müslüman için, bu iki vergide ehemmiyetli olan şey, bunların gayri müslimlerden alındıkları idi. İslâmiyetin ilk devirlerinde de bu iki mefhumun bir birine karıştırılmış olması, aynı surette izah edilir. Gayri müslimlerin tediye ettikleri bu iki vergiye (Tribut), bir birinden ayırmadan Cizye veyahut Haraç deniyordu ; bu gayri müslimlerin bir vergisi olmaktan başka bir şey değildi ². Verginin nevi, daha kati ifade idilmek istenildiği takdirde, o zaman arazi vergisine Cizyat ul-Ard ve baş vergisine de Haraç ur-Ruus denilirdi ³.

Baş vergisi, yalnız tahtı itaata alınan gayri müslim halkın erkeklerine vazedilirdi ve sinni rüşte erişmekle, yani 15 yaşının tamamlanmasıyla başlardı. Bu vergi, her sene baş üzerine olmak üzere konulurdu. Reaya ⁴, yani müsliman olmıyan tebaa, Halife Ömer'in tesbit ettiği mukarrarata göre, üç sınıfa ayrılmıştı. Birinci sınıf, zenginler her baş için altın para ile 4 Dinar veyahut

¹ Aynı eser. s. 87.

² Karş. bunun için, Wellhausen, *Das arabische Reich...*, s. 173.

³ Wellhausen, *Das arabische Reich...*, s. 173, ayak notu 1 s. 179, 181. Wellhausen'dan alınan bu fikir iyi bir surette ifade edilmemiştir, Wellhausen, bu iki vergi tabirinin biri birine karıştığını göstermek için Cizyat ul-Ard denildiği kadar Haraç ur-Ruus'ta bahis mevzuu olmaktadır diyor, yoksa bu iki vergiyi, biri birinden ayırmak için bu terkiplerin bililtizam yapıldığını kasdetmemektedir (Mütercim).

⁴ Haddi zatında reaya, yalnız tebaa demektir.

48 Dirhem gümüş¹ (para); ikinci sınıf, orta halliler 2 Dinar veyahut 24 Dirhem; üçüncü aşağı sınıf ise, 1 Dinar veyahut 12 dirhem² Cizye veriyordu.

Baş vergisi miktarı hakkında İmamların, yani tanınmış hukuk mekteplerinin (Rechtsschule) mümessillerinin fikirleri, biri birinden ayırır. Abu Hanife reayayı üç katagoriye ayırır: 48 Dirhem veren zenginler, 24 Dirhem veren orta halk ve 12 Dirhem veren fakirler. Bu suretle yukarıya ve aşağıya doğru (azamî, asgarî) hudutlar konmuştu; bunların aşılması caiz değildi. Malik'e göre, tesbit edilmiş azamî ve asgarî miktarlar yoktur; bunun tayini Halifelere bırakılmıştır. Safî ise, bunun aksine olarak yalnız asgarî miktarını, daha aşağıya inmesini caiz olmıyan bir miktarla tespit etmektedirki, bu da 1 Dinar veyahut 12 Dirhemdir³.

Yani Abu Hanifeye göre, baş vergisi Halife Ömer tarafından kati olarak tespit edilmiştir ve ne yükseltilebilir, ne de alçaltılabilir. Malik'e göre, bunun tesbiti selâhiyet sahibi olması dolayısıyla İmama (burada Halife demektir) bırakılmıştır. Şafîye göre ise, Ömer tarafından tesbit edilen miktarın yükseltilmesi caizdir, fakat indirilmesi caiz değildir. Bununla beraber her hangi bir eyalet için tesbit edilen miktar, bir defa vazedildikten sonra, her devirde değişmeden kalması icabetmektedir⁴.

Fakat filiyatta yalnız doğmatik değil, pratik ve siyasî karakterde düşünce ve mülâhazatların da rol oynadığı görülüyor. Meselâ 812 senesine ait bir baş vergisi makbuzundan (Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer 670) Mısırdaki Fayyum'lu ekmekçi Abakire 195 Hicri senesi baş vergisi olarak 1,5 Dinar Cizye vermiştir. Şerî (kanunî) miktara nazaran vuku'bulan bu inhiraf, *Karabacek*'in yaptığı gibi, siyasî sebeplerle izahedilebilir.

Belki de Mısır valisi Abad İbn Muhammed, Harun ar-Raşid'in haleflerinin karışık devirlerinde, bu gibi mülâyim tedbirlerle halkın itimadını Halife al-Amin lehine kazanmak istemişti.

¹ Tabiatıyla buna tekabül eden fiyat, hükmü geçen rayice göre alçalıp yükselmekte idi.

² E. Fagnan, Abou Yousof Ya'koub, Le livre de l'impôt foncier, s. 187.

³ Mawerdi, Al-ahkam as-sultaniya, Les statuts Gouvernementaux, Ostrog tarafından tercüme edilmiştir, s. 303-304.

⁴ v. Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, s. 436.

Başka Papirus'lardan (Erzherzog Rainer, koleksiyonundan No. 3, 4 alınan malûmata göre) bu üçüncü, en aşağı tabakaya ait olan vergi miktarının 1,5 hattâ 1,75 Dinara çıkarıldığı görülmektedir; bu tabiatıyla diğer iki sınıfın vergi miktarının da arttırılmasını mucip olmuştur.

Ekseriya baş vergisinin taksiminde kumulative (toplu) bir sistem de kullanılmıştır. Meselâ bu vergiyi vermekle mükellef olan cemaatlar (Gemeinde) muayyen bir meblagla vergiye bağlanırdı. Nüfusun çoğalması veyahut azalması nazarı itibara alınmaz, bu miktar sabit kalırdı. Arap İmparatorluğunun diğer eyaletlerinde bunun ne suretle icra edildiği hakkında kati malûmat yoktur.

Cizyenin yalnız erkeklere tahmil edilmiş olması, insanı gayri müslim tebaanın muaf tutulmalarına mukabil tediye etmek mecburiyetinde oldukları bir harp vergisi zannını vererek yanlış bir düşünceye sevk edebilir. Fakat bu yanlıştır, çünkü kadın ve çocukların bundan hariç bırakılmaları, bizzat şeriat kanunu üzerine müessesdir. Şeriat bunlara İslâmiyetin himayesini temin etmiştir ki, bunun doğrudan doğruya (ceffelkalem) kaldırılması artık bahis mevzuu olamazdı.

Fakat şeriatın kadın, çocuk, ihtiyar, köle ve daimi hastaları bundan hariç bırakması, yalnız tam sıhhatta olan erkekleri, yani eli silâh tutanları mecbur tutması, dikkat nazarını çeker bir halde kalmaktadır; ihtimal bu, iktisadî sebeplerden meydana gelmişti. Ömer'in bir devlet adamına yakışır zekâsı, bu vergiyi vermekle mükellef olanları malî kudretlerine göre, üç sınıfa ayırmasıyla, daha vazih bir şekilde meydana çıkmaktadır. Arapça âlâ tesmiye edilen en yüksek sınıf, en yüksek mikdarı veriyordu. Bu sınıf, sarraf, bezzaz, çiftlik sahibi, büyük tüccar ve bunlara benzer geliri 10000 Dirhemden yukarı olan zengin halktan teşekkül ediyordu. İkinci sınıf mutavassit adını alıyor ve geliri 200 den çok ve 10000¹ Dirhemden az olan bütün orta halliler bu sınıftan sayılıyordu. Terzi, boyacı, kunduracı, kundura tamircisi gibi 200 Dirhemden az geliri olan sanat erbabı, Arapça edna denilen üçüncü, en aşağı sınıftan addediliyorlardı. Görülüyorki, verginin taksiminde, vergiyi vermekle mükellef olanların tediye kudreti esas olarak nazarı itibara alınmıştır.

¹ Abu Yusuf bunların hangi mesleklerden olduklarını zikretmemektedir.

Baş vergisi, her yeni senenin başlangıcında, nakit olarak tediye edilirdi. Kolaylık olmak üzere, bazı hallerde, taksitle ödemeğe müsaade ediliyordu. Bu takdirde kaide olarak her taksit 1-2 Dinar olmak üzere, dört taksitte ödenirdi. Taksit sistemi, inkişafı esnasında zaman ve mekâna göre, değişmiştir. Eshertzog Rainer'in Papiruslarına nazaran 2-6 taksit vardı. Lüzumlu hallerde, baş vergisi ayniyat şeklinde de tediye edilebilirdi; meselâ yük hayvanı ve yahut eşya kıymetlerine göre alınabilirdi. Sakat hayvanlar, domuz ve şarap reddedilirdi; fakat bunların satılmasıyla elde edilen para baş vergisi yerine kabul edilirdi ¹.

Baş vergisi, bazı hallerde, dört aydan fazla, kazanç maksadıyla müslüman ülkesinde kalmak isteyen başka devlet tabiiyetinde olanlardan da alınırdı ².

Zikredilen kadın, çocuk ve ihtiyarlardan maada, baş vergisinden şunlar muafı: Sakatlar, hiç bir kazanç vasıtasına iktidar ve kabiliyeti olmayanlarla dilenciler ve köleler. Rahiplere de (Mönch) hususî bir nizam vardı. Bunlar yalnız hibelerden (Almose=sadaka) maişetlerini temin etmekte iseler, baş vergisinden hariç tutulur, fakat zengin manastırlarda yaşadıkları takdirde, manastır reisi olan baş rahip, her bir papas için tam olarak baş vergisini tediye ederdi. Ulema (Juristen=hukukçular) delileri ve hunsaları da (erkeklik uzvu vazıh bir surette gözükmedikçe) ³ vergiden muaf olanlar meyanında addetmektedirler. Geçen bir zaman için Cizyenin tediyesi istenmezdi.

Baş vergisini vermekle mükellef olan birisi, İslâmiyeti kabûl ettiği takdirde, doğrudan doğruya, baş vergisinden muaf tutulurdu. Fakat İslâmiyetin kabûlü, vergi senesinin başlamasından sonra vukubulduğu takdirde, İslâmiyeti kabul etmesine rağmen, bu geçmekte olan sene için vergi vermek mecburiyetinde idi. Fakat artık buna şahsan getirilmesi icabeden bir borç nazariyle bakılmazdı ⁴. Geri kalan vergiler, İslâmiyeti kabul ve yahut ölüm hallerinde refedilirdi; çünkü bu takdirde iymansızlığın lekesi zail olmuş sayılırdı. Baş vergisini vermekle mükellef olan bir ölü,

¹ Fagnan, ismi geçen eseri, s. 187, 194-195.

² v. Kremer, ismi geçen eseri, s. 437.

³ Maverdi, ismi geçen eseri, s. 303.

⁴ Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer. No. 1181.

kendisine ait baş vergisini tediye etmemiş ve yahut ancak kısmen tediye etmiş ise, Abu Yusuf'a göre¹ vergi makamı (dairesi), bu ölü'nün veresesine karşı, vergiyi almak hususunda kanunî muamelede bulunmaktan vaz geçer: çünkü baş vergisi bir borç değil, bilâkis yalnız o ölüye yüklenmiş olan bir cezayı göstermektedir.

Şeriat kanununa göre, en yüksek vergi makamını işgâl eden kimse, yani İmam (Halife), vergi vermekle mükellef olanların hepsinin, elinde bulunan bütün vasıtalara muracaat ederek, yakalanmasını temin etmekle mükelleftir. Vergi memurları, bu verginin tam zamanında ve dürüst bir şekilde toplanması hususunda mesuldüler; çünkü baş vergisi İslâm Devletinin esaslı bir gelir kaynağı idi.

3. Cizyenin Toplanmasında (cibayetinde) yapılan muamele

Cizye Halife tarafından tayin edilen ve kendi nezareti altında bulunan memurlar tarafından cibayet edilirdi. Kitab ul-Harac müellifinin belirttiği gibi bunlar namuskâr ve şayanı itimad kimseler olmalı idiler². Baş vergisini cibayet etmekle tavzif edilenler, eyalet valileri idi. Bunlar da, kendi eyaletlerinin mıntakaları için tahsildarlar tayin ederlerdi. Tediye zamanı bizzat Halife tarafından, kaide olarak vergi senesinin başında olmak üzere ve vergi miktarının taksit ile ödenmesine izin verildiği takdirde de, ödeme zamanları katıyetle hükümet tarafından tesbit edilirdi. Toplanan meblağların vakit geçirmeden devlet hazinesine tevdiî lâzımdı. Verginin tahsili hususunda müsamaha kabul etmez bir sertlik emredilmekte idi. Hiç bir vergi memuruna bu vergiyi vermekle mükellef olanlara kolaylık göstermesi, müsaadede bulunması hele onu büsbütün vergiden kurtarması şiddetle menedilmişti; çünkü reayaya ayrı ayrı muamele yapmak, adilâne bir hareket olmadığı gibi, malileyi de zarara sokmak doğru değildi. Bahusus İslâmiyet bütün tebaasının hayat ve mallarını müsavi bir surette koruyordu. Baş vergisinden tek bir bağış bizzat Peygamber tarafından Banu Taglib'e ve Nacran hıristiyanlarına yapılmıştı³.

¹ Fagnan, Le livre de l'impôt foncier, s. 188 vd.

² Aynı eser, s. 188.

³ C. H. Becker, Is. An. Cizye maddesi.

Cizye, gayri müslimlerin İslâmiyeti inatla reddetmelerinden dolayı konmuş bir ceza addedildiğinden, İslâm hukukcuları (fukahası), bunun, başka birinin tavassutu olmadan, doğrudan doğruya¹, yani şahsan tediye edilmesi icap ettiğini istintac ettiler². Bundan başka bunun tediyesinin de mezellet verici bir surette yapılması gerekiyordu³.

Tediye günü, bu vergiyi verecek kimse, oturmakta olan me-mura, ayakta durduğu halde vergi meblâğını teslim etmesi icabedi-yordu. Bazı fukahanın (Juristen=Hukuk alimleri) yapılmasını istedikleri alçaltıcı teşrifati, Karabacek (Mitteilungen aus der Papyri) şöyle tasvir etmektedir: Emir tahta benziyen yüksek mevkiinde oturur; zimmi, baş vergisini açık avcunda tutarak, takdim etmek üzere, Emir'in huzuruna doğru ilerler; Emir bunu elinden alır, o tarzdaki, Emir'in eli üstte, zimmininki altta bulunur; bunun üzerine Emir zimmiye bir yumruk indirir, Emir'in önünde ayakta duran bir adam da zimmiyi kaba bir surette koğar. Bun-dan sonra ikincisi, üçüncüsü ilh. girerler ve hepsi de aynı mua-meleye tabi tutulurlar. Herkes bu sahneyi seyretmeğe bırakılırdı⁴. Fakat filiyatta bu kaba usul yalnız sembolik bir karakter aldı. Başka bir rivayete göre vergiyi alanın ayakta durması icabediyor, vergisini vermeğe gelen zimmiyi yakasından yakalayarak sarsıyor ve "ey zimmi Cizyeni ver!", diyor. Tediye'nin ifa edildiğini isbat için gayri müslimler, bir vergi makbuzu alırlardı; bundan başka boyunlarında kurşundan bir kontrol alâmeti taşırlardı⁵. Bir çok defalar zikrettiğimiz Karabacek, "Tolerans Markaları," dediği bu alâmetlerin, vesikalara dayanarak, boyunda ve elde taşındığını bildirmekte ve bunlara ait fotoğraf kopyaları vermektedir⁶. Bu alâmetlerin üzerindeki yazı şöyledir: "Baş vergisi . . . (isim) den . . . senesi için . . . (meblâğ) Dirhem.,

¹ Arapçada bu şu tarzda ifade edilmiştir: An nefsihi (Mitt. Erz. R. P. 13112 s. 174).

² Filiyatta, istisnâî hallerde, vekâlet yoluyla Cizye tediyesi vuku bulmuş-tur, fakat çok nadirdir (Mitt, P, 13820, s. 175). Toplu bir surette vergi vermek te vuku bulmuştur, vergi, bu tarzda verildiği takdirde, vergiyi veren grup toptan bir makbuz alırdı, Führer durch die Ausstellung, 853 867, 893.

³ Kuran, sure, 9, 29.

⁴ Bunun için karş. J. As. seri IV. c. 19, s. 107.

⁵ v. Kremer, Culturgeschichte des Orients, s. 62.

⁶ Mitt. Erz. R. s. 175.

Cizyeyi alanların, bunun tediyesi esnasında, Cizye ile mükellef olanlara karşı alçaltıcı muamelelerde bulunmaları icabettiği hakkındaki telekki, bir çok İslâm alimleri tarafından reddedilmektedir. Devlet içinde intizam ve sukûnetin haleldar edilmemesi ve İslâm Devlet adamlarının kendilerine itimad eden reayaya karşı Allahın huzurunda mes'uliyet taşıdıkları nazarı itibara alınarak, tahtı itaata alınanlara karşı, mülâyım ve doğru muamele yapılması emredilmektedir. Bunlara tazyik, fena muamele yapılmıyacak, tesbit edilen meblâğdan ziyade para alınmayacaktır.

Vergi memurlarının, gayri müslim halka, bunların tediye kudretlerini en ufak bir şekilde olsun nazarı itibara almayarak, gayri kanunî meblağlar elde etmek için yaptıkları cebir ve tazyiklere ait malûmata, İslâm tarih literatüründe sık sık rastlanmaktadır. Bu hususu meselâ Abu Yusuf'un Harac hakkındaki eserinden anlamaktayız: Baş vergisinin tahsilinde, vergi vermekle mükellef olanları ne döğmek, ne de vücutlarına, meselâ bunları kızgın tropik güneş şualarının altında brakmak gibi, menfur işkenceler yapmak caiz değildir., Abu Yusuf, bundan başka bir rivayet daha nakleder¹: *Ömer İbn al-Hattab*, Suriyeye yaptığı seyahatta, başları açık olarak kızgın güneşin altına konmuş ve üzerlerine zeytin yağı dökülmüş insanlar görmüştür. Bunun ne demek olduğunu sorduğunda, cevap olarak kendisine,: Bunlar baş vergisini ödemeyenlerdir, bundan dolayı cezalandırılıyorlar,, denmiştir. *Ömer'in* bunun için ne gibi bir mazeret gösteriyorlar sualine cevaben de, bir şeyleri olmadığını söyledikleri, bildirilmişti. Bunun üzerine *Ömer*, "Bu insanları serbest bırakın,, emrini verdi ve onlardan tahammül edemeyecekleri bir şeyi istemeyiniz; insanları tedip etmeyiniz, çünkü onlar, kıyamet günü Allah tarafından tedip edileceklerdir., sözünü Peygamberden işittim dedi. *Abu Yusuf'un* verdiği malûmata nazaran *Ömer* sık sık fakirlerin haklarını korurdu,² memurlarına tekrar tekrar, fakirlere karşı saygı ve merhamet göstermelerini tenbih ederdi; fakat, yanlışlığa mahal vermemek için, baş vergisinden tamamen affedilmenin olamayacağını ilâve ederdi.

Kaide olarak, baş vergisinden borçlu olan zimmiler, borçlarını ödeyinceye kadar hapsedilirlerdi. Baş vergisinin vaktinde ve eksik-

¹ Fagnan, Le livre de l'impôt foncier, s. 192.

² Aynı eser, s. 193.

siz olarak tahsili, devlet idaresinin muntazam bir şekilde yürümesi için büyük bir ehemmiyeti haizdi. Haraç ve Öşr'ün yanında (müslümanların ve gayri müslimlerin arazi ve mahsul vergisi), bu vergi içinden devlet ihtiyaçlarını tatmin ve temin eden vasıtaların çıktığı en önemli bir kaynaktı. Bundan evvelâ muntazam askerin ücreti ve kadıların maaşı verilir, geri kalan kısmı, İslâm cemaatinin, camiler, hudut istihkâmları, caddeler ve köprü masrafları gibi, umumî ihtiyaçlarını temin hususuna yarardı.

Son olarak bir daha söyliyelim ki, Cizye ve sureti umumiyede, bütün İslâm vergi sisteminin nazariyeleri ve tatbikleri, ancak uzun bir inkişaf devresi esnasında vazih bir şekil aldılar. Büyük Halife Ömer, muzaffer seferlerle Arap İmparatorluğunun hudutlarını önemli bir surette genişletti ve bundan önce Roma ve Fars İmparatorluklarına tabi ülkeleri zaptetti; vakıa fethedilen eyaletlere Arap valiler tayin edilmişti; fakat bu yerlerin idarî esasları, başlangıçta az müteessir oldu. Vergilerde de derhal bir değişiklik yapmak mümkün değildi. Hüküm süren Araplar, bidayette istilâ edilen her sahanın kaza (Bezirk) ve nahiyelerine (Gemeinde) muayyen toplu bir meblâğı, vergi olarak vazettiler. Bu verginin vaktinde ve tam olarak teslimi hususunda kaideten din adamlarından olan nahiyeye reisleri (Gemeindevorsteher) bizzat deruhte ederlerdi. Bunlar, vergiyi baş ve arazi vergisi olarak münferit şahıslara taksim ederek vazederlerdi. Vergi bazı eyaletlerde Haraç¹ bazı eyaletlerde Cizye² tesmiye olunuyordu. Fakat hicretin birinci asrının sonlarına doğru, nazariyat ve tatbikat arasında olan ziddiyetler dolayısıyla büyük güçlükler meydana geldi. Bir çokları İslâmiyeti kabul etmelerine rağmen vergilerini tediye etmek mecburiyetinde kaldılar. Devlet bundan vaz geçemiyordu; çünkü masraflar zamanla mühim bir surette yükselmişti. (Fakat) müslüman olanların da bu vergiyi vermek mecburiyetinde kalmaları dindar alimlerin (muslimische Juristen) hassas vicdanlarını rencide ediyordu. Aynı alimler, bu vaziyeti doğru dine aykırı buluyor hatta bunu İslâmiyete karşı bir hücum telakki ediyorlardı. Bundan dolayı bir vergi reformu kendini uzun zaman bekletmedi. II. Ömer devrinde (717-730) baş vergisi, arazi vergisinden ayrıldı³. Bunlar-

¹ Meselâ Suriyede.

² Mısır, Horasan vs. de.

³ C. H. Becker, Beiträge..., S. 107, Arap vergi sisteminin idhalinin II. Ömer'in halefi Yezid devrinde yuku bulduğunu yazıyor, bunun maliye müdürü Ubaydullah İbn al-Habbab Mısırdaki, İslâm hakimiyeti altında, ilk nüfus sayımını ve ilk olarak vergi mükellefleri listesini (Kataster) yapmıştır.

dan ikincisi, bundan sonra İslâmiyeti kabul edenler üzerine tahmil edilmiş olarak kaldı. Bu araziye tealluk ediyor ve şahsın kadr ve haysiyetini küçültmüyordu. Bundan sonra baş vergisi yalnız müslüman olmayanlara aitti ve bu vergi evvelden olduğu gibi şimdi de, Hilâfetin sonuna kadar, devlet bütçesinin önemli bir varidatı olarak kaldı. Öldürücü darbe 1258 senesinde Moğollar tarafından vuruldu. Muazzam Arap İmparatorluğunun zaten başlamış olan sukutunu tamamladı. Yeni kavimler kütleler halinde, Yakın Şarka (vorderer Orient) geçtiler. Geçmiş bir devrin harabelerinden, yeni siyasi bir hayat yetişti. Takriben yarım asır sonra Anadolunun batısında, Bizans hududu bitişiğinde Osmanlı Devleti teşekkül etti. Selçuk Devletinin feodal bir Prensi olan Osman kendisini müstakil bir hükümdarlığa çıkardı; halefleri devrinde bazı sallantı ve gerilemeyi icabettiren hadiselerle rağmen, muazzam bir kudret halinde inkişaf ederek, Osmanlı Devletinin temelini kurdu. Osmanlılar XV. asırda Bizans İmparatorluğuna nihayet verdikten sonra, XVI. asır esnasında, hemen hemen eski bütün arap sahalarını zaptettiler. Araplığın, İslâm dini dolayısıyla Türklere zaten yapmış olduğu tesir, bu yeni münasebetlerle bir kat daha kuvvetlendi. Kuran, bu ikinci İslâm İmparatorluğunda da halkın resmî ve hususî hayatını tanzim eden kanun vaz ve tedvininin esas kaynağı idi.

İran ve Bizans tesirleri (hatları) göstermekte olan Arap vergi sistemi Osmanlı İmparatorluğu için de esas teşkil etti. Bilhassa, Cizye diğer vergilerin yanında tekrar ötedenberi gelen mevkiini aldı. Cizyenin bundan sonraki, inkişafını, tetkikimizin ikinci kısmında takip edeceğiz.

İkinci Kısım

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA BAŞ VEGİSİ (CIZYE)

1. Türklerde vergi durumu ¹ (Steuerwesen)

Arap İmparatorluğunda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da Hükümdar bütün fethedilen arazinin yalnız başına hakiki

¹ Burada verilen malûmatın mühim bir kısmı, Heidborn, Les finances ottomanes, c. II. den alınmıştır.

sahibi idi. İslâm hukukuna göre, hükümdar, mutlak bir surette bunlara tasarruf edebilirdi. Sahaların çoğu, Türkler tarafından kı- lıç kuvvetiyle tahtı itaata alınmış olduğundan, bunları fetheden- ler, şeriat kanununa göre, mağlûp ülke ve milletlere kendi gani- meti nazariyle bakabilirlerdi; yani bunları, kendi aralarında taksim etmek hakkına maliktiler. Fakat bu ancak kısmen yapıldı; çünkü fethedilen sahaların muazzam çevresi ve tamamıyla muhtelif ha- yat şartları, tam bir taksimin yapılmasına amelî bakımdan müsait değildi. Müslümanlara harp ganimeti olarak arazi taksim edildiği takdirde, bunlar Devlete yegâne vergi olarak, dinî kanunun (şer- iat) emrettiği Zekât yahut Öşrü¹ tediye etmek mecburiyetinde idiler ve bu gibi araziye arazi-i öşriye namı verilirdi. Arazinin çoğu kaideten, istifade edilmeğe devam etmek üzere ve arazi vergisi olan Haracı vermek şartıyla eski sahiplerine bırakılırdı. Bundan başka bizzat Sultan ve Hanedan ferdleri malikâne ola- rak (Has) arazi alırlardı. Geri kalan kısım Devletin malı olarak kalırdı. Sultan bundan, ordu kumandanlarına ve cessor muhariplere dirlik verirdi. Bu dirliklerin 20000 akçe kadar geliri olanları Ti- mar, bundan fazla geliri olanları da Zeamet adını alırdı. Dirlik erbabına (Sipahiler) dirlik olarak verilen sahaların vergisini almak hakkı verilirdi. Bunlar da bunun mukabilinde kendi mıntakala- rında sükûnet ve intizamı temin etmek ve harp halinde ellerinde bulunan dirliğin büyüklüğü nisbetine uygun bir miktarda tam tehzatlı askerle sefere gitmek vazifesiyle mükelleftiler.

Osmanlı İmparatorluğunda iki nevi vergi tefrik etmek müm- kündür :

1. Rüsûm-u şeriye, dinî kanun (şeriat) tarafından emredilenler;
2. Rüsûm-u urfiye, hükümdar tarafından keyfi olarak vaze- dilenler.

Bunlardan birincisi yalnız gayri müslimlere yükletildiği halde, diğeri bütün müslüman ve müslüman olmayanlara ait bulunmaktadır.

Aşağıya dercedeceğimiz Türk vergi nevilerinin sayımına, şahsî vergilerle başlarsak, gayri müslimlerin baş vergisi olan Ciz- yeyi birinci mevkie koymamız icabeder. Buna ilâveten esir ver- gisi (İспенç = 25 akçe, her baş için)² gelir; bu, şeriat kanununa

¹ Bk. yukarı, s. 601.

² Müslümanlar da 22 akçe olmak üzere, İспенç vergisi öderlerdi. Karş. Millî tettebbu'lar Mecmuası, s. 109.

göre, Devletin, her harp esirinin kıymetinin beşte birini, kendi hakkı olarak iddia etmesidir. Bundan başka şahsî vergi olarak şunlar vazedilmişti : 12 akçe “ Benak „ vergisi (her evli olandan), 6 akçe mücerret “ vergisi „ (bekârlardan), gelin vergisi (resm-i arus), ocak vergisi (resm-i duhan).

Osmanlı vergi sisteminde Harac, iki şekilde olmak üzere, mühim bir mevki işgâl ediyordu : Harac-ı muvazzaf, arazi vergisi ve Harac-ı mukassem, mahsûl vergisi. Arazi vergisine resm-i çift ¹ ve yahut boyunduruk resmi de denilirdi. Vergisi alınan çiftlikler için arazi ölçüsü, İmparatorluğun muhtelif yerlerinde başka başka idi. Kaide olarak (bir çiftlik addedilen arazi miktarından iyi topraklı, verimli arazide 60, orta verimli toprakta 80-90, fena verimli toprakta 100-150 dönüme balığ olurdu ². Arazi vergisi kaideten her çiftlik için 36 akçe ve her yarım çiftlik için 18 akçe idi. Yarım çiftlikten az bir araziye sahip olanlar 12 akçe miktarında olan Benak vergisini verirler, bir çiftlikten fazla arazileri olanlar da, bir çiftlikten fazla olan miktar için, dönüm resmi verirlerdi; bu da, iyi topraklı arazide her iki dönüm için 1 akçe, orta verimli topraklarda her 3 dönüm için 1 akçe ve fena topraklı arazide de her 5 dönüm için 1 akçe idi. Arazilerini ekmeyenlerden Çift bozan resmi alınırđ : Bir çiftlik sahasına tekabül eden araziden 300 akçe, yarım çiftlikten 150, yarım çiftlikten az olan bir sahadan da 75 akçe alınırđ. Arazisini üç sene müddetle arka arkaya ekmeyenlerin elinden arazileri alınır ve başkasına verilirđ.

Mahsûl vergisi, yani Harac-ı Mukaseme, Öşr namı da veriliyordu; çünkü bu verginin toprak mahsûlünün onda birine balığ olması lâzımdı; fakat bazan bu miktar yüzde 20, 30 hatta 50 ye çıkardı. Hububatın onda birinin takdiri “Demet,“ ³ yahut “Dane,“ ve yahut ta “Nümune,“ ile yapılırdı.

¹ Böyle tesmiye edilmekte idi; çünkü bir köylünün bir çift öküzle idare edebildiği toprak sahası, bazı yerlerde vergi maddesi ölçüsü (Mass des Steuer-objektes) addedilmekte ve yahut ta (aşağıya metne bk.) bir çiftliğe muadil tutulmakta idi.

² Bir dönüm, 40² adım sahayı iativa eder. v. Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I, s 189.

³ Bununçün karşı. Leo Barbar, Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683, s, 12 Wiener staatswissenschaftliche Studien, Wien und Leipzig 1916.

Bağ, meyva ve sebze bağçelerinin Öşrü, rüsûm-u bağ, bağçe ve bostan namını alır ve yem olarak kullanılan nebatlardan alınan Öşre de rüsûm-u Salâriye adı verilirdi.

Muayyen bir sahanın arazi ve yahut mahsûl vergisi, Hükûmdar tarafından tesbit edildimi, bir daha değişmezdi. Osmanlı İmparatorluğunun vergilerinin mahiyeti tamamiyle muhafazakâr bir sisteme bağlı olup elâstiki değildi. Meselâ mahsûl vergisinin miktarı, kati olmayan, toprak verimine bağlı olduğu halde¹, arazi vergisi her sene aynı miktarda, arazinin senelik verimi nazarı itibara alınmadan, aynı olarak vazedilirdi.

Hayvanlar da başka bir vergi maddesi teşkil etmekte idiler. Koyun ve keçi vergisine resm-i agnam ve yahut Adet-i agnam denilirdi ve hayvan başına 1-2 akçe tutardı. Cer hayvanı olarak kullanılanları, şeriat, kanunî vergiden istisna etmesine rağmen Osmanlı Devleti bunu nazarı itibara almamış ve öküz, manda, inek, deve, at, katır, eşek vs. ye de vergi koymuştur. Bu vergiler, Gülhane hattı hümayunu ile (1839) kaldırıldılar ise de, sonradan vazedildiler. Hatta son zamanlarda resm-i hincir ismi altında, domuzlara bile vergi kondu. Hayvanlara bundan başka çayır resmi (otlak, kışlak, yaylak resmi), ağıl resmi ve çit resmi ki bir geçidi ve yahut senelik pazarlarda satılan hayvanların fiyatları üzerine yapılan ilâve; kesilen hayvanların nevine göre alınan (zephiye, kassabiye, dem resmi) resim gibi vergiler de konmuştu. Bundan başka değirmenlere resm-i asiyab, değirmen resmi konmuştu; bu vergi, bütün bir sene işleyen bir değirmen için 1 Mud, yani 18 litre buğday ve yahut arpa = 60 akçe miktarında idi; 6 ay işleyen değirmen 30 akçe, bundan daha az işleyebilenlerden de her ay için 3 akçe resim alınırdı. Yel değirmenleri için 24 akçe verilirdi. Arı kovanlarından bile, resm-i kovan ismi altında 1-2 akçe ve yahut elde edilen miktarın yüzde onu nisbetinde bir vergi alınmakta idi.

Bac-ı Bazar denilen pazar vergisi, ticaret vergileri meyanında idi. Bu vergi, satmak hakkı mukabilinde vazedilmişti ve satılan şeyin nevi ve kemiyetine uygun bir miktarda alınmakta idi; İstanbul ecnebî memleketlerden getirilen eşyalar, alenî kullanma ver-

¹ Kanaatımca bu cümle ile bundan evvelki cümle arasında bir tenakuz vardır, (Mütercim).

gisi olan "Masdariye,, vergisine tabi idi. Kumaşlar ve buna benzer mamulât, altın ve gümüş eşya, resmî daireler tarafından muayene edilir ve bir kontrol damgasıyla damgalanırdı; bunun için de damga resmi alınırdı. Kile, ölçek ve ağırlık ölçülerinin muayenesinde de aynı muamele yapılırdı. Gümrük resmi Osmanlı İmparatorluğunun mühim bir gelir kaynağını teşkil ediyordu. İç ve dış gümrükleri almak üzere, iki türlü gümrük vardı.

1. Dış gümrükler, idhalât, ihracat ve aynı zamanda transit geçen eşyaya vazedilirdi; vergi miktarı müslümanlar için eşya kıymetinin yüzde 4, gayri müslimler için yüzde 5 ve ecnebilér için, Babıâli ile akdettikleri kapitulasyonlar mucibince yüzde 3 nisbetinde idi.

2. İç gümrükler, dahilî pazarların çevresi içinde, muayyen bazı eşyaya vazedilmişti; bunlar 1874¹ senesinde kaldırıldılar.

Nihayet "istimâl,, vergileri zikredilebilir: bütün alkollu içkiler demek olan, şarap vergisi, resm-i Hamr, bu meyana dahildir. Bunun 1687 tarihinde idhali, her ne kadar şarap içmek Kuranda menedilmiş ise de, bu içkilerin halkın büyük bir tabakasında bir itiyad haline gelmiş olmasıyla izah edilebilir. Şarap vergisini, tütün vergisi takip eder; bu vergi bir okka tütün için 8-10 akçe miktarda idi; fakat sonraları iyi nevi tütün için 60, orta için 40 ve aşağı nevi tütün için de 20 akçeye kadar çıkmıştı. Türkler arasında umumiyetle sevilen kahve de "istimâl,, vergisine tabi tutulmuştu. Yemen kahvesinin her bir okkası için müslüman kahve tiryakileri 8, gayri müslimler 10 akçe vergi verirlerdi (Bidat).

Bu zikredilen vergilerden mada, Devletin şu aşağıdaki gelirleri vardı: Harp ganimetlerinin beşte biri, Tabi' hükümetlerden (Vasall) alınan vergi, veresesiz ölenlerin serveti ve zaptedilen emlak. Bunlara ilâveten, maden, memleha vs. imtiyazlarından alınan vergilerle büyük bir adet tutan ve her fırsatta, hükümet tarafından alınan, idarî vergiler (resimler).

Bununla çok karışık olan Türk vergi sistemini bitirmiş değiliz. Keyfi vergilerin (Rusum-u Örfiye) listeleri daima büyütülmekte idi. Bundan başka Saltanat idaresi (die Regierung des Sultan), bilhassa harp zamanlarında, ordunun geçmesi icabeden mıntakalardan harp vergisi (Kontribution) ve yahut kanun dışında olarak

¹ Heidborn, Les finances ottomanes, I, s. 26.

ayniyat (Requisition) vazederdi. Bunlardan mada bir de çok ağır bir yük olan angaryalar vardı. Reaya bu hizmetleri ekseriya ücretsiz olarak yapmak mecburiyetinde idi. Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif vergileri hakkında verdiğimiz bu malûmattan sonra şimdi mufassal bir surette Cizye ile meşgûl olacağız.

2. Baş vergisinin tahsili (Cizyenin cibayeti)

Osmanlı İmparatorluğunda baş vergisi, çok eski zamanlardanberi alınırdı. Bu, Devlet hazinesinin, yalnız mühim bir gelir kaynağı olmakla kalmıyor, bilâkis şeriat emirlerinin, İslâm Devletinin, Cihadla tahtı itaata alınan diğer din salıklarına karşı olan münasebetini tanzim eden, tabif bir neticesini ifade ediyordu. Sultanın Cizyeye ait hemen her resmî tahriri, yukarıda (s. 608 vdd.) zikrettiğimiz, dinî kanunun¹ (şeriatin) Cizyeye ait kararlarına dayanıyordu. Türkler bu kararların tatbikinde, kendilerinde meriyette bulunan Abu Hanife ve onun mektebinin (mezhebinin) kanaatlarına istinat etmişler, yani yüksek, orta ve aşağı tabakalara (Alâ, vasat, edna) 48, 24 ve 12 Dirhem olan sabit vergi miktarlarını kullanmışlardır. Reayanın baş vergisini tediye etmeleri hususundaki diğer şartlar Araplarda olduğu gibi idi. Fakat buna ait Fermanlarda gördüğümüz veçhile bu şartlar daima ifa edilemiyordu.

Vergi vermekle mükellef olan, vücut ve akılca salim her ferd, 14 yaşını doldurunca Cizyeye tabi tutulur ve bunu 75 yaşını dolduruncaya kadar tediye ederdi. Türklerin mutad veçhile frenk dedikleri ve İstanbulda oturması resmen tasdik edilen (itimatnamesini vermiş) bir sefirin himayesi altında bulunan, ecnebîler, baş vergisinden muaf idiler. Jacob Elssner, bundan başkâ, Sultanın hizmetinde barut muhafazasına memur 100 kadar Rumun ve bunların donanmada çalışan vatandaşlarının da bu muafiyetten istifade ettiklerini zikrediyor².

Cizyenin (ve yahut halk arasındaki tabiriyle Haracın)³ cibayeti, eski devirlerde devlet memurları tarafından yapılmakta

¹ Bunun için karşı yazının sonundaki Beratlar.

² Elssner, *Neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Türkei*, Paragrapgh VII.

³ Haraç tabiri, resmî, yazılı emirlerde de bulunmaktadır. Karş. yukarı s. 607.

idi. Fakat bu tarzda vergi tahsilinde, Devlet hazinesi aleyhine bir çok suiistimaller meydana geldiğinden, II. Mehmet devrinde, vergi iltizam sistemi konuldu.¹ Tabiatıyla bununla da suiistimallerin ardı kesilmedi; eskiden Devlet aleyhine olan zarara, şimdi vergi vermekle mükellef olanlar katlanmak zorunda kaldılar; çünkü tahsildarlar, kendi menfaatları için, zorla, kanunun müsaadesinden daha yüksek meblâğlar aldılar.

Cizyenin tahsili, bir baş mültezime terkedildi. Bu da, kendi tarafından takriben 180 e baliğ olan tahsildarlarını, memleketin muhtelif vergi mıntakalarına (Steuerbezirke) tayin ederdi. Defterdarlığın sekizinci kalemi olan Cizye Muhasebesi kalemi, senede 15000000 Cizye kâğıdı çıkarıyordu; bunlar 180 bohça (paket) içinde tahsildarlara veriliyordu: bunlar da, vergiyi tahsil ettikleri esnada, Cizyeyi veren her ferde, Cizye kâğıtlarını verirlerdi. Cizye kâğıtları her mıntaka (Bezirk = Kaza, Sancak) için muayyen miktarda idi ve kaide olarak nüfus miktarı azaldığı ve yahut çoğaldığı takdirde de, değişmezdi. Bu suretle vaziyete göre, Devlet ve yahut vergiyi veren halk zarar görmekte idiler. Baş vergisi kâğıtları her üç sınıf için ayrı ayrı idi. Vergiyi vermekle mükellef olanların bu üç sınıfa ayrılması yahut daha doğrusu, Cizye kâğıtlarının bu üç nevinin muayyen bir mıntakaya verilen miktara nazaran nisbetleri (zira bu tasnif, görüldüğüne göre, tahsildarlar tarafından, az çok o mıntakanın devlet memurlarıyla ve yahut hıristiyan cemiyetlerinin reisleri, muhtarları ile anlaşdıktan sonra yapılmakta idi.), her sene hüküm sürmekte olan Sultan tarafından verilen bir Fermanla, kati olarak tesbit edilirdi. Bunun ne gibi esaslara göre yapıldığını, kısmen vesikalardan istihraç edebiliriz². Bunun için esas olan şey, geçen senenin tecrübeleri ve tabiatıyla Devlet hazinesinin ihtiyaçları idi. 1693 ve 1694 senesi için 1 numaralı vesikanın muhtevasından istihraç edileceği veçhile, her 100 Cizye kâğıdından 20 si zengin tabakaya, 60 şı ortaya, 20 Cizye kâğıdı da aşağı, fakir tabakaya isabet etmektedir. 1695 senesinde bu nisbet, 10 yüksek tabakaya, 70 orta tabakaya. 20 en aşağı

¹ Koçu Beye göre, bu I. Süleyman devrinde vukubulmuştur. Karş. Bernhauer, Kogabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Süleiman dem Grossen. in : ZDMG, Bd. 25, Kapitel 10.

² Bk. aşağıya, s. 641 vd.

tabakaya olmuştu. Bu nisbet yalnız senelere göre değil, mıntakalara göre de değişirdi. Şiyoz (Chios) adasındaki nisbet 10 : 80 : 10¹ şeklinde idi.

Cizye kâğıdının üzerindeki yazı şöyle idi: Gayri müslimlerin Cizyesi, (Cizye-i Gebran); üzerinde beş tane mühür vardı; Cizye kâğıtları, Cizyenin sınıfını, Cizye senesinin (Hicrî), Baş Hazine-nedarın, Cizye muhasebecisinin ve Cizye Umum Mülteziminin isimlerini ihtiva ediyordu. Tahsildar Cizye kâğıdına mevkiin ismini, Cizye verenin adını işaret eder ve bilhassa hususî alâmetlerini tebarüz ettiren, uzun boylu, aralık kaşlı, matruş, kır bıyıklı² gibi kısaca şahsî vasıf ve farik alâmetlerini sayardı. Cizyeyi vermekle mükellef olan tebaa tahsildara vadesi gelen baş vergisini tediye eder ve bundan sonra Cizye kâğıdını alırdı. Bu kâğıdın itina ile saklanması ve vergi memurlarının talebi üzerine gösterilmesi icabederdi.

Her yeni Hicrî senenin başında, yani Muharrem ayında³ tahsildarlar mıntakalarını dolaşırlar ve vergi vermekle mükellef olan herkesten baş vergisini toplarlardı. Elllerinde bulunan Cizye kâğıtlarından mümkün mertebe süratla kurtulmak için, cebir ve tazyikle, müdafaasız halkı korkutmaktan hali kalmazlardı. Cizye mültezimleri, Devlet Hazinesine vermek mecburiyetinde oldukları vergi miktarından fazla olarak kendilerine de yüksek bir gelir elde etmeği istihdaf ettiklerinden, henüz sını sını ruşte varmamış çocuklardan ve çok ihtiyarlardan bile zorla vergi alırlardı; halbuki, bunlar kanun mucibince bundan muaf idiler. Bunlar, kanuna muhalif hareketlerini, ekseriya, merkezi hükûmetin pençesinin erişmeyeceği çok uzak eyaletlerde yapmağa meyletmekte idiler; suiistimaller, bilhassa karışık devirlerde tehlikeli bir surette çoğalırdı.

Vergi mecburiyeti yaşına girme meselesi, çok defalar büyük müşkülli mucip oluyordu; çünkü o devirlerde bazı mıntakalarda muntazam kayıt defterleri yoktu. Bundan başka vergiyi verenlerin de, hakikî yaşlarını, vergi memurlarından gizlemek, tabiatıyla

¹ Karş. bununçün : Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, c. I, s. 146.

² Karabacek, Führer durch die Ausstellung... , s. 176.

³ Ve yahut ta Ramazan ayının başında. Karş. Bununçün D. Ichtshieff, Sultanska Zapoved, izdadena kam rajata woynigani za danaka « djizya-haradji », Perioditschesko Spisanie, kn, LXVI.

kendi menfaatları icabı idi. Bu gibi hallerde Türk memurlarının vaziyeti aydınlatmak için ne gibi muameleler yaptıklarını Fransız Şark seyyahı Tournafort, "Relation d'un voyage du Levant, c. I, s. 146 „ da bildirmektedir. Bu zat üç sınıfa göre Cizyenin 10, 5 ve 3 Ecus (Taler) olduğu Şiyoz adasında vergi vermekle mükellef olanın bu yaşa gelip gelmediğini anlamak için şu aşağıdaki usulü kullandıklarını anlatıyor : Bahis mevzuu olanın bir iple boynu ölçülür ve bunun iki misli alınır; bundan sonra ölçüsü alınan, ipin iki ucunu dişleri arasında tutardı; bu suretle ipten vücade gelen dairenin bunun başından geçirilmesi denenirdi. İp kolaylıkla geçerse, baş vergisini vermek mecburiyetinde tutulur, aksi takdirde vergiden affedilirdi.

Yukarıda zikredildiği gibi, ecnebler baş vergisinden muaf tutulmuşlardı; bunların müslüman topraklarında bir seneden fazla kaldıkları haller, bundan haricti. Fakat vergi tarhedenler uzak eyaletlerde bu kanuna pek ehemmiyet vermezlerdi. Ekseriya yolda karşılıklarına çıkan ecnebleri Cizyeyi vermeğe icbar ederlerdi, bu takdirde bunun sınıfını, görünüşüne, iyi ve yahut fena giyinişine nazaran tayin ederlerdi ve kendisinden 10, 5 ve yahut 2,5 Ecus (Talar) alırlardı. Bundan dolayı müellif ecnebt misyonerlere, Türkiyede seyahat ettikleri takdirde, yalnız Babıâlinin verdiği seyahat izniyle iktifa etmeyerek, Fransız konsolosluğundan gideceği eyalet valiliğine tavsiye mektupları almalarını tavsiye etmektedir. Bu çok mühimdir, çünkü müslümanlar nezdinde, Fransız kralı, sadece Roma müftüsü dedikleri, Papadan daha ziyade malûm ve itibardadır. „

Şimdiye kadar zikrettiğimiz fenalıkların çoğu, küçük vergi memurlarının keyfi kanunsuz muamelelerinden ileri geliyordu. Fakat bazan Devletin sustuğu yolsuzluklar da vardı. Bu haller, Devletin Hazinesi tükendiği ve Devletin fena bir duruma düştüğü, zarurî ihtiyaçların temini vasıtalarını vaktinde hazırlamak zorunda kaldığı harp zamanlarında meydana geliyordu. Hükûmet bilhassa ulûfeleri vaktinde verilmediği takdirde, Yeniçerilerin isyan etmesinden daima korku içinde idi. Osmanlı tarihinde, çıkan karışıklıklarda, Sadrazamların idam edildikleri, Sultanların halledildikleri vakalar eksik değildir. Bu gibi güç zamanlarda, hükûmet bir çıkar yol arıyor ve bir takım hususî vergi tedbirleri ittihaz ediyordu: Vergi mültezimlerine daha fazla Cizye kâğıdı sürümünü temin et-

melerini ve yahut baş vergisini vaktinden evvel toplamalarını emrediyordu. Bu gibi hususî hallerde, tahsildarlar, vadesi gelmeden önce, yeni senenin vergisini isterlerdi.

Baş vergisinin toplanması hususundaki nizam ve kaideler bütün memleket için bir değildi. Meselâ F. Babinger'in¹ Osman Paşanın arşifinden neşrettiği beratlardan görüldüğü gibi, Kıbrıs adasındaki Cizye vergisinin vazı baş üzerine değil, hane üzerine yapılmakta idi ve 450 akçe tutuyordu. Bundan başka vergiyi alanlar için iâşe bedeli olarak 40 akçe ve her kuruş başına 2 akçe fark (tefavüt) alınırdı. 1673 senesinde, Kıbrıs adasında 12029 evden umum yekûn olarak 54 yük ve 13050 akçe ve yahut 5413050 akçe alınmıştı (1 yük o zamanlar 100000 akçeye müsavidi).

Macaristanda da baş vergisi evlere veyahut kapılara tahrediliyordu; bundan dolayı bu vergiye orada kapı resmi² adı verilmekte idi. Sofya Sancağı (Gerichtsbezirk) çevresinde, I. Ahmed devrinde (1603-1617), bir ev idare eden her kesten (yani her ev için) senede 200 akça baş vergisi ve buna ilâveten 30 akçe de Bedeli Menzil (Portogebühren) alınırdı³.

Bununla beraber, vergi iltizam sisteminin konulması, Hükûmetin bunu bizzat idare etmesinin tamamiyle sona erdiğine delâlet etmez; hükûmet imparatorluğun muhtelif mntikalarda, bu iki sistemi, arzu ettiği veçhile kullanmıştır. Ichtschieff tarafından tercüme edilen 14 Eylül 1617⁴ tarihine ait bir Ferman, yani I. Ahmed devrine ait bir vesika bunu ispat etmektedir. Sofya Sancağındaki Voynugan'ın [I. Murad devrinde hıristiyanlardan istabl-i amireye (Marstal) bakmak üzere teşkil edilen küçük askerî bir kıta] baş vergisini toplanmasına devlet tarafından maaşları verilen bir Emin ve bir de kâtip bakardı. Her ikisi de buldukları mntakanın kadısının nezareti altında idiler; bunların hepsi vergilerin

¹ Franz Babinger, Das Archiv des Bosniaken Osman Paşa... Berlin 1931, vesika VIII-XVII.

² Karş. Walter Björkmann, Ofen zu Türkenzeit, s. 49.

³ Ichtschieff, zikredilen eseri, 1617 senesine ait vesika. Dr. Leo Barbar "Wiener Staatswissenschaftliche Studien., 1916, Bd. 13, 1. Heft te bu vesikanın muhteviyatı hakkında Almanca olarak malûmat vermektedir, fakat maalesef, Ichtschieff'in tercümesinde bulunan bütün hatalar burada da bulunmaktadır.

⁴ Ichtschieff, Perioditschesko spissannie, 1915, Bd. LXVI, S. 711 de bu tarihi yanlış olarak 1614-15 vermektedir, Lea Barbar, zikredilen eser, s. 15.

vaktinde ve hadisesiz bir surette toplanmasında Sultana karşı mesuldüler.

Cizyenin tahsilinde çoktan beri mevcut olan suiistimaller, zamanla büyüdüler. Vergiyi alan ister devlet memuru, ister mültezim olsun, zorla para alma ve para yemelerine devam ettiler ve bu suretle hem Devlete, hem de reayaya karşı zarar verdiler. Rüşvet ve suiistimaller inhitat devrinde büyük küçük bütün devlet memurlarını sardı. Kadılar, selâhiyetlerini suistimal ettiler; vergi memurlarından, her biri resmî muamele için takriben 10 akçe miktarında hususî bir resim istediler (Kadı hakkı veyahut icazetname rüsumu). Vergi memurları da bu masrafı vergi verenlere yüklediler. Bunların yardımcıları olan Kolcular vergi vermekle mükellef olanları, vergilerini, memurların önünde teslim etmek üzere evlerinden alıp getirirlerdi; bu zahmet için de hususî bir ücret isterlerdi. Hatta bunlar, her hangi bir bahane ile paralarının tam raice uygun olmadığını göstererek, cahil halktan para farkı koparmağa tevessül edecek derecede ileri gittiler.

Bütün bunlar vergilerin haddinden fazla yüklü olmasını mucip oldu ve neticesi olarak ta son devirlerdeki ayaklanmaları ve isyanları meydana getirdi. Bu karışık ve güç devirlerde hayatlarını vatanlarında emniyette hissetmiyen birçok halk kaçtılar, bu meyanda toplu kütleler halinde göçler de eksik değildi. Bu hususta meselâ, XVI. ve XVII. âsırlarda, Banat, Romanya ve Basarabyaya göç eden Bulgarları hatırlatırız. Fakat köylüler yerlerini terkedince arazi ekilemiyor ve devlet vergi verenlerini bu suretle kaybetmiş oluyordu.

Senelik iltizam usulünün sokulması, durumu az değiştirmişti. Vakıa devlet, vergi mültezimlerinin yardımıyla süratle vergileri elde ediyordu. Fakat bu sistemle tebaanın iş görme kabiliyeti mahvediliyor ve tamamiyle istismar ediliyordu. Sistemin en zayıf noktası elâstiki olmayışı idi. Masraflar zamanla büyüdüğü halde, vergi geliri daima aynı kalmıştı. Ne olursa olsun, vergi mültezimleri, devletin zararına olarak daima kârda idiler. *II. Mustafa* (1695-1703), Defterdar Köse Halil'in tavsiyesi üzerine, fenalıkları bertaraf etmek gayesiyle, vergi iltizamının kaydı hayat şartıyla verilmesini denedi¹. Fakat maalesef hissedilir bir muvaffakiyet

¹ Senelik vergi iltizamı olan mukataanın aksine olarak buna malikâne denmiştir.

elde edilemedi. Senelik iltizam, memuriyetin kısalığı dolayısıyla, vergi alanları keyfi harekete sevkettiği halde, bunlar kaydı hayat şartıyla olan iltizamda, memuriyetlerinin katiliğinden kuvvet alarak başka türlü hareket etmediler. Bunun neticesi olarak, kaydı hayat şartıyla yapılan iltizam *III. Ahmet* devrinde kaldırıldı; bunu takip eden devirde yeniden kondu, tekrar kaldırıldı. 1839 senesine kadar Cizye meselesi böylece kaldı. Bu senede Sultan Abdülmecit büyük çapta bir reform plânı ilân ettiki, bunda vergi sisteminin değiştirilmesi de göz önünde tutulmuştu.

3. Baş vergisinin, tamamiyle kaldırıldığı tarih olan 1909 yılına kadar, geçirdiği değişiklikler

XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlangıcında, Osmanlı İmparatorluğunun askerî muvaffakiyetsizlikleri, dahilî inhitatla el ele gitti. Bu dahilî inhitat kendisini, merkezî hükümetin zafında, eyalet valilerinin ayrılmak hususunda yaptıkları mesaide ve millî duygusu uyanan, hürriyet ve istiklâl karşı olan arzuları günden güne büyüyen, Osmanlı hakimiyetinde bulunan milletlerin isyanlarında gösteriyordu. Eski Devlet teşkilâtının devrini geçirdiği görülmüş ve reform (Tanzimat) devri başlamıştı. Batı Avrupa Devletlerinden alınan yenilikleri tatbik ve icra etme tecrübeleri, başta büyük memurların donmuş kafaları ve dinî muhalefetler dolayısıyla semeresiz kaldı. Bu devir *III. Selim'in* (1789-1807) az muvaffak olan reform tecrübeleriyle başladı ve daha büyük muvaffakiyetlerle *II. Mahmut* (1808-1839) ve *Abdülmecit* (1839-1856)¹ devirlerinde devam etti. Baş vergisinin toplanmasında malûm olan suiistimalleri ortadan kaldırmak için *II. Mahmut* bazı değişiklikler icra etmek tecrübesinde bulundu. 26 Nisan 1834 (16 Zilhicce 1249) tarihinde bir irade ile, Cizyeyi 60, 30 ve 15 kuruş olmak üzere tesbit ve Cizyenin toplanması için yeni bir usûl tanzim etti².

D. Ichtschieff'in "Beiträge zur Frage der Sipahi im Osmanischen Reich,"³ adlı yazısında, Hükümetin resmî ceridesinden alına-

¹ 1839 - 1861 olacak.

² Karş. Calier de Pinon, Voyage en Orient (publié par Blochet), s. 108.

³ *D. Ichtschieff, Zbronik za nadorni umotworenija, nauka i kniznina, kn. XXV. Jahrg. 1910. (Çeviriniz)*

rak, Bulgarcaya çevrilen 14 Muharrem 1250 (23 Mayıs - Ichtschieff'in yazdığı gibi 27 Nisan değil - 1834) tarihli bir İrade-i Şahane, işaret edilen bu reformların bir tablosu verilmektedir. Bu irade ile evvelâ bütün vergi memurları ve Kolcular vazifelerinden uzaklaştırıldılar. Bu tedbir, bunların cebir, tazyik ve zorla para almak gibi işledikleri suçlar dolayısıyla ittihaz edilmişti. Baş vergisinin tahsili için yeni bir usûl tanzim edildi. Her kazada (Gerichtsbezirk) başında kadı bulunan bir meclis, baş vergisinin idaresini üzerine aldı. Vergi kâğıdı bohçası mıntaka kadısına gönderiliyor, bunun vasıtasıyla de diğer köy ve nahiyelere (Ortschaft) sevkediliyordu. Kadı meclisin tasdikiyle vergi kâğıtlarının tevzii için müslüman mahallelerinin birinde bir yer tesbit ederdi. Kadı, mütesellim¹ ve Voyvodadan² müteşekkil mahallî bir komisyon, müslümanlardan, orada sakin, şayani itimat kimselerden tahsildarlar seçerdi. Hıristiyanlar tarafından da bir komisyon seçilirdi; mevzuubahs mahallin din adamı bu komisyona reis ve cemaatin bazı ihtiyarları da, üye olarak bu komisyona dahil idiler. Komisyon haftada birkaç defa toplanırdı. Bunlar vergiye bağlı olanları, vakti gelen verginin tediyesi ve mukabilinde Cizye kâğıdının alınması için, çağırırlardı. Cizyenin tarihinde ilk defa olarak, bu verginin toplanmasında, hıristiyan mümessillerin de bulunmasına müsaade edilmişti. Bu suretle kanuna uygun ve suüstimsiz olarak vergi tahsilinin temini mümkündü. Bunlar burada bir rol oynadıklarını, kadının ve şehir Voyvodasının mühürleriyle mühürlü olan vergi kâğıtlarının arkasını imzalamak suretiyle isbat etmiş oluyorlardı.

Eski usule göre, vergi kâğıtları bir bohçada olarak, iki sancağa ve yahut 3-10 kazaya birlikte olmak üzere, o eyaletin mali-

Not : Burada bahis mevzuu olan bu iki Fermanın aynı bir Fermen olması muhtemeldir. Tarihlerinin biri birine çok yakın oluşu buna delâlet etmektedir. Milâdî 26 veyahut 27 Nisan 1834, fakat Hicri tarihleri biri birine tetabuk ettirilememektedir. Orijinal metni halen kontrol edecek bir durumda olmadığım dan, bunu tamamiyle izah etmeğe muktedir olamadım.

¹ Bir Paşa ve yahut Valinin bir şehir veya Sancakta vekili ki, devletin mali gelirini idare ederdi. Karş. v. Hammer, Des osm. Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, II, s. 246.

² Zatı Şahane'nin dirlik emlakini (Has) idare eden. Karş. Grzegorzewski, zikredilen eseri, Bk. Glossarium Wojewoda.

ye bürosuna teslim edilirdi. Maliye bürosu da vergi kâğıtlarının muhtelif yerlere teslimini bir Tatar'a havale ederdi. Yine nizamaya göre, bunların her kaza için nüfus miktarına tamamiyle uygun bir surette hususî olarak gönderilmesi lâzımdı. Vergiyi vermekle mükellef olanlar yalnız vergi kâğıdının üzerine işaret edilen meblağı vermeğe mecburdular. Toplanan vergi miktarından muayyen bir yüzde, maaş olarak, vergi memurlarına tahsis edilmişti. Fakat bunlara hakları, vergi paraları Baş Şehire vardıktan sonra geri gönderilirdi.

Diğer bazıları gibi baş vergisinin tahsilinde de dış siyaset dolayısıyla, yapılan yenilikler, muvaffakiyetsizlikle neticelendi. Çünkü büyük mevkilerde öyle insanlar vardıki, bunlar İslâmî görüşlerinden henüz hiç bir şey değiştirmemişlerdi.

Bu hislerin esası, İslâmiyetin, Hıristiyanlığa faikiyeti duygusunda köklemişti. Bundan dolayı bir müslüman bir kâfirin kendisiyle aynı haklara malik olduğunu görmek düşüncesine ancak güçlkle alışabilirdi. Dinî kanun, gayri müslime alçaltıcı bir muamelede bulunulmasına müsaade bile etmişti¹. Kısaca Cizyenin toplanmasında sui istimâllerin bu reformdan sonra da ardı kesilmedi. Eskiden olduğu gibi, şimdi de cebir ve tazyik görenlerden şiddetli şikâyetler yağıyordu; eskiden olduğu gibi, şimdi de esaslî bir reform isteyen sesler yükseliyordu. Buna ilâveten, Fransız ihtilâlinin, beşer umumî hakları hakkındaki fikirleri, Osmanlı İmparatorluğunun geniş hudutları üzerinden geçerek, hıristiyan halk arasında iyi bir zemin buldu. Avrupa Devletleri reform hareketlerini himaye ettiler. Babîâli, bu kötü duruma hakim olabilmek için küçük reformlarla, ümitsizce gayret sarfediyor, fakat bu gayretler boşa gidiyordu. Bilhassa baş vergisi, hıristiyanlar için arzu edilmeyen bir şeydi; Bu vergi kendilerine hala tahammülü güç bir yük olduğu gibi, moral bakımından da bir mezellet ifade ediyordu. Burada müslümanlarla hıristiyanlar arasında geçilmez bir uçurum açılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, bu gibi iç ihtilâflar neticesi olarak mahvolmamak için son olarak tek bir çıkar yolu vardı: Bütün bu muhalif kuvvetleri müsavî tutmak ve bunları bir birlik halinde toplamak. İşte *Sultan Abdülmecit* tarafından 3 İl. Teşrin

¹ Bk. yukarıya, s. 602 vdd.

1839 tarihinde merasimle Gülhanede ilân edilen Hattı Şerifin ihtiva ettiği reformlar, bu hedefi tahakkuk ettireceklerdi.

Bu Hattı Şerif ile Cizye iltizamının fena sistemi sureti umumiye kaldırılmışdı¹; Baş vergisi baş üzerine değil, bilakis cemaatlara göre konarak en yüksek din adamları tarafından toplandı. Miadı gelen vergi on taksitte Devlet Hazinesine girmiş olacaktı. Bütün bunlara rağmen müslümanlarla hıristiyanlar arasındaki ihtilâfı tamamiyle tesviye etmek mümkün olmadı. Bunda iki şeyin kabahati vardı: Cizyenin hala devam etmesi, gayri müslimlerin askerliğe kabul edilmemeleri. Uzun tereddütlerden sonra, Osmanlı Hükûmeti, daimî memnuniyetsizliklerin tazyiki neticesi olarak, nihayet baş vergisini kaldırmağa ve gayri müslimlerin askerlik hizmetine alınmalarına müsaade etti. Bu 10 Mayıs 1855 tarihli bir İradei Şahane ile vukubuldu ve 1856 Hattı Hümayunu ile bir defa daha tasdik edildi². Fakat müslümanlar, bu gibi cezri reformlar için henüz olgun değildiler. Bunlar, ötedenberi gelen, hukukan daha önde buldukları hakkındaki düşüncelerinden kendilerini kurtaramadılar. Gayri müslimler de yine memnun değildiler; bunlar, şimdi de askerî hizmeti, iktisadî hayatları için bir engel addettiler; bundan başka bunlar Sultan için hayatlarını feda etmeye hiç te meyyâl değildiler. Böylece bu iradeden de ümit edilen muvaffakiyet elde edilemedi. Bunun üzerine, Hükûmet o âna kadar alınan baş vergisini, müdafaa vergisine (askerî vergi, bedel) çevirmeği emretti; bunu bütün gayri müslimler askerlikten affedilmelerine mukabil vereceklerdi. Fakat bununla da müslümanlarla gayri müslimler arasındaki ihtilâfların tesviyesine erişilemedi. Bu, ancak Jön Türkler devrinde 7 Ağustos 1909 tarihli Cizyenin son bakıyyesi olan askerlik vergisini tamamiyle kaldıran ve umumî askerlik mecburiyetini idhal eden kanunla temin edildi.

¹ Bununçün karş. : Fr. v. Kraelitz-Greifenhorst, Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches s. 16 vd.

² Hattı Hümayun, madde 15.

Üçüncü Kısım

BAŞ VERGİSİ HAKKINDA VİDİN SANCAĞINA
AIT İKİ VESİKA

1. Tarihi bir hülâsa

Yazıya eklediğimiz her iki Berat ta Vidin Sancağına aittir. Vidin Sancak Beyinin idare merkezi, aynı isimde olan, Tuna üzerindeki eski Bulgar şehri idi. Bunun idaresi altında, bir çok Bulgar ve Sırp karyeleri (Ortschaft) vardı.

Korkunç Türk akını Balkanları tehdit ettiği vakit, ikinci Bulgar devleti, fikri sefalet ve siyasi parçalanma dolayısıyla çok zayıflamış, Bulgaristanın bir çok küçük devletlere ayrılmasıyla inhitat en yüksek noktasına erişmişti; bu şartlar içinde Türk istilâ programı kolaylıkla başarıldı. *I. Beyazıt*'ın oğlu *Süleyman Çelebi* tarafından baş şehir Tırnova'nın zaptı (1393) ve hıristiyan ordusunun Niyboluda mağlûbiyeti (1396) ile Bulgaristanın talii, bir çok asırlar için mühürlenmişti. Bundan sonra, Bulgaristan 480 sene Türk idaresinin boyunduruğu altında kalacaktı. Bu istilâ ile Bulgaristanda, büyük Osmanlı İmparatorluğu içinde, idarî bir birlik bile kalmamış, bilâkis Rumeli eyaletine tabi kılınmış ve parçalanmıştı.¹ Rumeli eyaleti 24 Sancak ihtiva ediyordu. Valinin (Beylerbeyi) idare merkezi Sofya idi. Bu 24 Sancaktan 6 sı, yani Sofya, Vidin, Niybolu, Silistire, Köstendil ve Çirmen takriben eski Bulgaristan hudutlarını ihtiva etmekte idi. Sofya Sancağı (takriben) 13, Vidin 4, Niybolu 15, Silistire 12, Köstendil 6 ve Çirmen de 3 Kazadan ibaretti. Trakyanın güney ve güney batısından bir kısım Gelibolu ve Kırklarelina tabi idi. Şu Kazalar da Vidine tabi bulunmakta idi. Fethulislâm (Kladova), İsfelik (Svrlig) ve Bana (Banja). Timuk Kazası da aşağıya dercedilen Berat II den anlaşıldığına göre Vidine tabidi. Hacı Halife devrinde burası, komşu Kaza olan Semendireye tabidi². Berat II ye göre Polovine'nin de Vidin San-

¹ Osmanlı İmparatorluğunun en geniş zamanında Avrupadaki arazisi dört eyalete ayrılmıştı: Rumeli, Bosna, Tamesvar (Banat) ve Budin (Macaristan) J.v. Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. II, s, 248 vdd.

² Burada Osmanlı devrinde Bulgaristanın taksimi hakkında verilen malûmat v. Hammer'e istinad etmektedir, coğrofi tavsifi, Mustafa b. Abdullah Haç Kalfa tarafından yapılmıştır. Viyana 1312.

cağına tabi olduğu anlaşıyor. İdarî taksimin gelişmesi hakkında muvassal malûmat hemen yok gibidir.

Zaman itibariyle vesikalar *II. Mustafa* (1695-1703) ve *III. Ahmed* (1703-1730) saltanatlarına tesadüf etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, *I. Süleyman* devrinde (1520-1560)¹ en büyük genişliğine, askerî kuvvete ve iç devlet idare ve teşkilâtının inkişafına erişmişti. Fakat bundan sonra durmadan devam eden bir inhitata başladı. İnebahtı (Lepanto) deniz muharebesi mağlûbiyeti (7 I. Teşrin 1571), bu tarihten hakikat, her ne kadar, galipler için o sırada denizde kazanılmış bir muharebeden başka bir şeye delâlet etmiyorsa da, Osmanlı inhitatının başlangıcı olarak gösterilmesi, haksız değildir. Eski devirlerde Devlet teşkilâtının temel ve mesnedi olan adetlerin ve sıkı askerî disiplinin gevşemesi Devletin zafını ve haricî muvaffakiyetsizliklerin sonsuz zincirini meydana getirdi. Bazı bazı iktidar mevkiine gelen mahir ve devlet adamı evsafını haiz Sadrazamlar, sukutu kısa bir müddet için durdurmağa ve şurada burada askerî bir muvaffakiyet kâzanmağa muvaffak oldular. Türklerin Viyanayı zaptetmek için yaptıkları son tecrübe muvaffakiyetsizlikle neticelendi; Talih yüzünü Batı Devletlerine çevirdi. Müttefik Devletlerin orduları, Osmanlı ordusunu her yerde mağlûp ederek, Osmanlı İmparatorluğundan büyük sahalara kopardı. Cessur ve enerjik bir Sultan olan *II. Mustafa* da bizzat idare ettiği seferlerde harp talihini değiştiremedi. Savoyen Prensi Eugen tarafından Zenta'da mağlûp edildi. Osmanlı ordusu diğer cephe-lerde de muvaffakiyetsizliklere maruz kaldığından, Babıâli Karlofça muahedesini akdetmek mecburiyetinde kaldı (26 II. Kânun 1699): Avrupada bulunan ülkesinin büyük bir kısmını elinden çıkardı.

Karlofça muahedesine tekaddüm eden uzun, muvaffakiyetsiz harplerle Türk Devleti malî bakımdan, bitkin bir hale gelmişti. Bundan dolayı Yeniçeri birliklerine ulûfelerinin vaktinde tediye edilmesi büyük güçlükler arz ediyordu. Bilhassa büyük askerî caddelerinin geçtiği veyahut ordugâhların kurulduğu eyaletler, bu harp neticelerinden şiddetle mütessir oldular. Ordunun işesi orada sakin halka müthiş bir vergi tazyiki getirmekte idi. Ordunun idaresi için lâzımgelen büyük meblâğları temin etmek, ancak

¹ 1565 olacak (Mütercim).

gelecek senelerin vergilerini de önceden tahsil etmekle mümkün oluyordu. Bundan başka, mahallî halk ayniyat tediyesi, angarya ve saire gibi fevkalâde zamlar altında inliyordu. Bunlar bu suretle zamanla tamamiyle istismar ediliyor ve iktisaden harabiyete sürükleniyorlardı. Bu gibi zamanlarda bir çokları yurtlarını terkederek, ordu uğrağı olan caddelerden uzak dağ mıntakalarına kaçıyorlardı. ¹ Burada gayri münbit sahalarda, sefilâne bir surette mevcudiyetlerini temadî ettiriyorlardı; fakat hiç olmazsa, Osmanlı memurlarının tasallutundan azade idiler.

Münbit sahaların halkının bir çoğu, yerlerinden göçmüştü; Devletin geliri bundan hissedilir zararlar görmekte idi. Tabiatıyla Devlet bu gibi hallere karşı kayıtsız kalamazdı. Bunları bertaraf etmek için duruma uygun tedbirler almak mecburiyetinde idi. Bu tedbirlerin ekseriya gayeye erişmeyişleri, küçük memurların hırs ve gabavetleri dolayısıyla, Hükûmetin hüsnü niyetle izhar ettiği arzuların tahakkuna engel olmalarıyla izahedilebilir. Hakikatta Türk Hükûmetinin mahiyetini toptan harabiyete götürücü bir rejim olarak telin etmek haksızlık olur. Bazı hallerde sukutun umumileşmesi, bilhassa hıristiyan misyonerler tarafından hazırlanmıştır. Türk vesikalarının yakından tetkiki, bu hususta bir fikir verir. Buna nazaran Osmanlı İmparatorluğunun talihinin menhus bir şekilde değişmesini, münhasıran Devlet Ricalinin (Machthaber) iktidârsız ve yahut bozulmuş olmalarına hamledilmemelidir; bunun esas sebebi İmparatorluğu teşkil eden kavmi elemanların mütebayin yapılışında idi. Irk ve din bakımından tamamiyle muhtelif olan bu kadar çok adette milletler devamlı olarak bir arada tutulamazdı. Ta başlangıçtan beri muazzam Osmanlı İmparatorluğunun Devlet binası, sağlam olmayan bir temele dayanıyordu. Karışık problemler, basiret, azim ve sebat istemekte idi. Hakikaten bu gibi şahıslar eksik değildi. Bahis mevzuu ettiğimiz bu devirde meşhur Köprülü ailesinden yüksek rical, Sadrazamlık mevkiini işgal etmişlerdi. XVII. asrın sonlarına doğru, felâketli harplerin müthiş tahribatını düşünecek olursak, bu ricalin, ne büyük vazifeleri çözmek mecburiyetinde kaldıklarını anlarız. Bosna, Banat, Sırbistan ve Bulgaristanın kuzey batı tarafları feci bir şekilde tahrip edilmişti; her tarafta boş tarlalara ve terkedilmiş mes-

¹ Karş. Gerlachs Tagebuch, s. 369.

kûn yerlere rastlanıyordu. Geri kalan halk ta zavallı bir hayat sürmekte idi; Devletin gelir kaynakları çekilmişti; çünkü iş gören ve kazanan vergi mükellefleri kalmamıştı.

Bosfor'daki "Hasta Adam,, bu öldürücü darbelere rağmen yaşamağa muktedir oluşunu, Köprülü ailesinden gelen Sadrazamların hizmetlerine medyundur. Köprülülerden gelen üçüncü Sadrazam Mustafa Paşa, her şeyden evvel, maliyenin islâhı için mesai sarfetmişti, imar ve ordunun kuvvetlenmesi için zarurî olan en esaslı şart bu idi. Köprülü Mustafa Paşa, akilâne, sonraki devirler için model ittihaz edilen malî politikasına, vergi sisteminde yaptığı bazı esaslı reformlarla başladı, Gayri kanunî ve keyfî zamları kaldırdı; ¹ diğer taraftan tahammülü mümkün olan vergileri yükseltti; ² Bu suretle halk hafiflediğini hissettiği gibi, Devlet te yükseltilmiş olan vergilerden fayda gördü. Mustafa Paşa, Padişahı bile fedakârlığa teşvik ederek, saraya ait zengin gümüş eşyayı, para basdırmak üzere kullanmağa muvaffak oldu. İç siyasette uzağı gören bu Devlet adamı bütün tebaanın, hangi millet ve yahut hangi dinden olursa olsun, muayyen bir dereceye kadar müsavatını temin etmeği bile tecrübe etti.

Büyük bir ihtimalle Mustafa Köprülü, ilk defa olarak, baş vergisi kâğıtlarını, vergi vermekle mükellef olanların üç sınıfa taksimine göre yaptı. *J. v. Hammer, Des Osmanischen Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (c. I, s. 330 vdd.) adlı eserinde, üç mühürlü, beyaz ve yahut muhtelif renkte olan "Haraç kâğıtlarının,, 1691 senesinde II. Ahmet devrinde yapıldıklarını yazmaktadır. Bu üç sınıfın her birinin vergi mikdarı, yüksek sınıf için 4, orta sınıf için 2 ve aşağı sınıf için ise 1 Eşrefî Altını mikdarında idi. Bu malûmatın doğruluğunu Berat I den anlıyoruz. Burada, Cizye kâğıtlarının başlangıç senesi olarak 102, yani 1102 Hicrî senesi verilmektedir. 1102 Hicrî senesi 1690 Milâdiye tekabül etmektedir; fakat bu *Hammer*'in verdiği malûmata karşı bir aykırılık teşkil etmez; çünkü bu sene icinde yalnız yeni nizam verilmiş, bunun bilfiil tatbiki ancak 1691 senesinde yapılmıştır.

¹ Burası için karşı. Bélin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie*, s. 174 vdd.

² Meselâ tütün vergisi gibi (Karş. Bélin, zikredilen eser, s. 183.)

Dediğimiz gibi, Mustafa Köprülü'ye atfedebileceğimiz bu vergi reformu Osmanlı İmparatorluğunun yalnız eyaletleri için yeni bir şeydi; yoksa seyahatnâmelerin¹ verdikleri malûmata nazaran, İstanbul'da baş vergisi eskidenberi üç sınıfa göre alınmakta idi. Avrupa eyaletlerinde bu vergi, bu zamana kadar evler üzerine konmuş bulunuyordu. (karş. yukarı s. 625). *Koçu Bey* de her ev için 240 akçe vergiden bahsetmektedir². Corlier de Pinon, eserinin bir yerinde şöyle demektedir: "*Les finances du sultan consistent principalement en tribut que chaque père de famille paye par an, etc.*."

Bundan başka, Mustafa Köprülü, Sırbistandan kaçan halka, halen boş mıntıklar halinde duran yerlerine döndükleri takdirde muayyen bir zaman için vergiden muaf tutulacaklarını vadetmişti³.

Cizyenin yeni nizamı, Mustafa Köprülü'nün halefleri devrinde de baki kaldı. Karlofça muahedesinden sonra (26. I. 1699) Osmanlı İmparatorluğunun kuzey batı eyaletlerinin durumu, 1690 senesinde, Mustafa paşanın devrinde olduğu gibi idi. O zaman olduğu gibi, şimdi de Sırbistan ve Bulgaristanın kuzey batısı tahrip edilmiş, halkı boşalmıştı; bu sefer de *Sadrızam Hüseyin Köprülüzade* (1 Rebi I. 1108-12 Rebi II. 1121)⁴ bu durum için çare bulacaktı. O da selefinin tecrübe tedbirlerine uzandı, görüş ve zekâda ondan geri değildi. Evvelâ, halkın yerlerini terk etmesinin önüne geçmek için, Hüseyin Paşa da Mustafa Paşanın yaptığı usule müracaat ederek, yerlerine dönecek olanları 5 sene müddetle vergiden muaf tutacağını garanti etti. Geri kalan halk iktisaden o derece fakir bir duruma düşmüştü ki, vergisini vermeğe muktedir değildi. Bundan dolayı, Raşid'e dayanan Hammer'e göre⁵, Sırbistan ve Banat hıristiyan halkının Cizyesi (muahedeyi takibeden) ilk sulh senelerinde tamamen terkedilmiştir⁶. Burada zikredilen 1102-1111 (1690-1699) seneleri arasında 1110 (1698) senesinin eksikliği nazarı dikkatı celbetmektedir. Bu senenin mev-

¹ Gerlachs Tagebuch, s. 52.

² Bernhauer, Koğabegs Abhandlung . . . , ZDMG. Bd. 15, Jahrg. 1861, Kap. 10.

³ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, c. V, s. 299.

⁴ 17. IX. 1697-5. IX. 1702.

⁵ v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, c. VII. s. 44.

⁶ Raşid'de bulunan bu malûmatı, Bélin'de nazarı itibara almıştır.

cut olmayışı Vidin sancagına 1111 (1699) senesi için baş vergisi konmadığını göstermektedir. 1108 (1696) senesi de zikredilmediğinden, 1109 (1697), yani Zenta meydan muharebesinin vuku bulunduğu seneye ait baş vergisinin düşürüldüğü kabul edilebilir.

Berat I 1700 senesine ait, bu esnada Vidin sancağına tabi bulunan kuzey batı Bulgaristan ve Sırbistan mıntıklarında, baş vergisinin toplanmasını anlatmaktadır. Harpten zarar gören mıntıklar için baş vergisinin hususî bir nizamı tabi tutulduğunu, şu aşağıdaki cümleden istintac edilebilir: “*Serhadde oturanlar ve arazileri küffarın akınlarıyla zarara uğrayanlar, ilh.*”, aşağı tabakanın verdiği miktara göre tediye edeceklerdir. Bu tedbirler, Sadrazamın gayri müslim tebaanın iktisaden fena durumunu nazarı itibara aldığı göstermektedir.

Berat I, II. Mustafa tarafından 27 Eylül 1699 senesinde, yani Karlofça muahedesinin imzasından 8 ay ve Sultanın, seferde bulunduğu uzun bir gaybubiyetten avdet ederek merasimle İstanbul'a girişinden (10 Eylül 1699) takriben iki hafta sonra emir ve irade edilmiştir. Bu Berat-ı Şahanede, Vidin sancağına ait her vergi mükellefinden, vergi miktarı, umumiyetle en aşağı tabakaya göre hesaplanarak adam başına 1 Eşref Altını alınması emredilmektedir. Bu miktar daha Mustafa Köprülü tarafından tesbit edilmiş bulunuyordu. Cizye vergisinin alınmasında, üç sınıfa göre yapılacak taksim, vergi yükünün daha adilâne bir surette tevziini temin edecekti. Hüseyin Paşa daha ileri gitti. Baş vergisinin konservatif karakterine rağmen, onu zamanın tevlit ettiği ihtiyaçta göre uydurdu, Hüseyin Paşanın bu aşikâr iyi niyeti, onun gayri müslimlere karşı beslediği toleransında köklemişti.

Cizyenin üç sınıfa göre tahsili dinî hukuktan (ahkâm-ı şeriyeden) neşet etmişti. Baş vergisi bu hukuka göre muhtelif sınıflara nazaran miktarı 48, 24, 12 gümüş dirhem ve yahut 4, 2, 1 altın Dinara baliğ oluyordu. Bu miktarlar devrin rayicine tahvil edilirdi. Sultan ve yahut Halife reayanın hangi sınıfa ait olduklarını tesbit etmek hakkına malikti. Sadrazam Hüseyin Paşanın, şeriat bakımından mümkün olan bu noktaya istinaden, tamamiyle fakir düşen Vidin Sancağı halkının baş vergisini en aşağı miktarda tediye etmelerine müsaade eden bir irade-i seniyye elde etmiş olması muhtemeldir. Bir Sancağın bütün halkından en aşağı dereceye göre vergi almak, hususî ahvalden neşet ediyor ve dolayısıyla mu-

vakkat bulunuyordu. İhtimâl bu muvakkat durum, daha bunu takip eden sene zarfında, maliyenin lehine olârak değiştirilmişti. Devletin, henüz sona eren harbin açtığı yaraları kapatmak için paraya ihtiyacı vardı. Ordunun yeniden teşkili de büyük masrafları mucip oluyordu. Bunun tehire tahammülü yoktu, çünkü Ruslar, Osmanlı İmparatorluğunu kuzey istikametinden tehdit etmekte idiler. 1703 tarihinde II. Mustafa haledilerek yerine kardeşi III Ahmed tahta çıkarıldı. Bundan bir sene evvel, Ramî Paşa, Hüseyin Paşa yerine Sadaret mevkiini eline almıştı. Bu da aşağı yukarı umumiyetle selefinin siyasetini temadi ettirdi, Berat II, ölümünden bir sene evveline aittir. Bu Berattan, Ramî Mehmet Paşanın, baş vergisiyle hazine gelirini mümkün mertebe yükseltmek için, ne gibi vasitalara baş vurduğu görülebilir. Zira bu, Osmanlı Devletinin halâ en ehemmiyetli ve doğrudan doğruya kendine ait bir gelir kaynağı idi. Çünkü bazı muayyen eyaletlerin diğer vergileri dirlik erbabi tarafından alınmakta o andaki mahallî ihyiaçlar için kullanılmakta idi. Halbuki Cizye durmadan İstanbul hazinesine akıyordu. 1710 senesinde Vidin Sancağında baş vergisi bir sınıfa göre değil, orta ve aşağı olmak üzere iki sınıfa göre toplanmıştı. Orta sınıf nüfus başına 2, aşağı sınıf 1 Eşrefî Altını vermişti. 1708 senesine ait aynı defterde¹ buna benzer bir Berattan, vergi kâğıtlarının, orta sınıf için 8000, aşağı sınıf için ise 6000 adet olduğunu anlıyoruz. Bu, Vidin Sancağının, umumiyetle baş vergisi olarak 22000 Esrefî Altını (Dukat) vermiş olduğunu göstermektedir.

Sadrızam Ramî Paşa da malî sahada, bazı reformlar yaptı². kendi devrinde taksitle ödeme usulünün konulmasıyla, baş vergisinin inkişafında yeni bir adım atıldığı anlaşılıyor. Bu, nüfuz sahibi büyük ricalin, gayri müslimlerin yükünü hafifletmek hususunda iyi niyetlerinin bir delilidir. Eski kaideye göre, baş vergisinin, Hicri senenin ilk ayı olan muharremde (ve yahut ilk üç ayı zarfında) toplanması icabediyordu. Hakikaten, Avrupa eyaletlerinde, baş vergisi Ramazan ayında, yani yeni senenin başlangıcından üç ay sonra toplanmağa başlanırdı. Bilhassa fena zamanlarda, kısa bir mühlet verilmek suretiyle, baş vergisinin amelî olarak toplanması büyük müşkülâtı mucip oluyordu. Her vergi mükellefinin, tahsildarın geldiği anda, derhal tediye edebilmek için lâzım olan

¹ Sofya millî Kütüphanesi, Defter 38.

² Bélin, zikredilen eseri, s. 190 vdd.

parası her zaman bulunmuyordu. Şiddetli cezadan kurtulmak için, zaruret halinde bu meblâğı bir murabahacıdan, ekseriya bir yahudiden borç almak mecburiyetinde kalırdı; Bu da, ondan istediği gibi yüksek faiz alırdı. Murabahacı aleyhine tevcih edilmiş hiç bir Devlet kanunu, onu himaye etmemekte idi. Bundan dolayı, tahsildarlara, alınan verginin dört taksitte Devlet hazinesine teslimini emreden yeni nizam, vergi mükelleflerine de, hissedilir bir kolaylık ifade etmektedir. Bu tedbir Berat II de zikredildiği gibi, fakirleri murabahacıardan kurtarmakta ve aynı zamanda, salim, malî bir siyasete hizmet etmektedir. Bu vergiyi bir defada tediye edebilen zenginler, ve her hangi bir şekilde kendilerini vergi vermekten kurtarmak için, seyahatta bulunanlar, bu yeni nizamdan istisna edilmişlerdi.

Aşağıdaki iki vesikadan, verginin toplanmasının tamamiyle kanunlara uygun bir şekilde yapılmasına büyük bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu vesikalarda, vergi mükellefiyetinden istisna etmek ve yahut kendini her hangi bir suretle bundan kurtarmak teşebbüsü, gemilerde kürekçi olarak nefi ve istihdam gibi, en şiddetli cezalarla tehdit edilmektedir.

Baş vergisinden, bazı istisnaî hallerde affetmek hususunda, zikredilen şeriat emirleri cariydi¹. Bunun dışında baş vergisinden affetmek mümkün değildi. Bu nokta Berat I ve II den katiyetle anlaşılmaktadır²: Bu iki Berat, bazı farklardan sarfı nazar edilecek olursa, aşağı yukarı aynı şeyleri ihtiva etmektedirler. Baş vergisinden başka diğer vergilerden, Devlete ve yahut Sultana her hangi bir suretle hususî bir hizmet ifa eden imtiyazlı tabakalar kurtulabiliyorlardı. Bu gibileri Rumelide çoktu. Meselâ Voynugan³, Levend (Kal'a muhafızı müfrezeleri), müsellemler (gayri muntazam süvari), Menzilciler (Postacı), Derbendci (dağ geçitleri muhafızları), Kürekçiler, Şahinciler, Köprücüler, Martolos⁴ (hudut muhafızı) gibi yalnız Bulgaristanda takriben 20 istisna hali vardı. Fakat bunlar yalnız dirlik sahiplerine, sipahilere vermek mecburiyetinde olduk-

¹ Karş. s. 611 vdd.

² Berat I, s. 643 vd.; II, s. 645 vd.

³ Karş. s. 625.

⁴ Grzegorzewski, Z Sidzylatow Rumelijskich epoki wyprawy Wiedenskiej akta tureckie, s. 41, Martolos için bk. Fekete, I. A. (ilâve); Rossi, ZDMG. c. 93, s. 305.

ları vergiden muaftılar. Bunlar, Devlet tarafından alınan baş vergisinden eskiden verilmiş olan malûmatlarda, yanlış olarak, iddia edilmesine rağmen, hiç bir zaman muaf değildiler. En ziyade, Voynuganın, Cizye de dahil olmak üzere, bütün vergilerden muaf oldukları şayidir¹. Bunun doğru olmadığını Berat II den vazıhan anlayabiliriz².

Vidin Sancağıyla altı Kazasında 1699 ve 1709 senelerinde İbrahim isminde biri, baş vergisini toplamağa memur edilmişti. Bunun rütbesi Kapucu Başı idi. Anlaşıldığına göre, İbrahim bu selâhiyeti bir çok seneler elinde tutmuştur. 1699 senesinde Demir Kapı Kazasının da idaresi vazifesini üzerine alınca, kendisine Ali isminde bir de yardımcı verilmişti. Bunlar (İbrahim ve Ali) memur değildiler ve maaşları yoktu; bunlar daha ziyade hükûmetin tavzif ettiği kimselerdi ki, yaptıkları işe mukabil, Devlet hazinesine teslim ettikleri miktardan bir hisse almakta idiler. Bu hissenin miktarı her bir aşağı vergi kâğıdından 6³ ve her bir orta vergi kâğıdından da 9 para idi. Buna göre Ali 1699 senesinde Vidin Sancağında 14000 aşağı sınıf vergi kâğıdı için 84000 para, İbrahim de 1709 senesinde 8000 orta ve 6000 aşağı sınıf vergi kâğıdı için ceman 108000 para almıştı.

Tahsildarların ücret miktarı kâğıtların adedine göre tanzim edildiğinden bunlar muhakkak, mümkün mertebe bütün kâğıtları, bazı hallerde ihtimal zorla tevzi etmek için çalışırlardı. Her vergi kâğıdı için 1 para kıymetinde bir hisse de, Cizye muhasebesi kalemi memurlarına verilirdi. Vesikalarımızdaki tahsildarlara, polis memurlarına, kadınlara ve umur-u idareyi ellerinde tutan diğer şahıslara tevcih edilen tenbih ve öğütlerden, baş vergisinin idaresinde, taaddilerin daima meydana geldiği istihrac edilebilir. Her halde merkezî hükûmete karşı lâzım olan saygı yoktu. İdare makamında bulunanın (kanunun) müntekim eli, uzak Avrupa eyaletlerindeki bu fesad erbabına ancak güçlkle erişebiliyordu; çünkü mesafe çok uzak, seyr ve sefer vasıtaları kâfi değildi. Şu da muhakkak ki, idare memurları ve eşraf, rüşvet ve

¹ v. Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I, s, 413 vd.

² Karş. Ichtschieff, Perioditschesko Spissanie 1905, c. LXVI, s. 711,

³ Paranın muhtelif devirlerde muhtelif kıymeti vardı. (Karş. I. A. para maddesi)

yahut angaryalar mukabilinde kendi malikânelerinde bulunan vergi mükelleflerinin, tahsildarların o mıntakada buldukları müddetçe, saklanmalarına imkân vermekte idiler. Hükûmet kendisini zarardan korumak için, bu gibi kanuna muhalif harekette bulunanları, azil, emlâkin zaptı, hapis vs. cezalarla tehdit etmektedir.

Baş vergisini toplamağa memur olanlar bir defter tutmakla mükelleftiler. Bunlar, baş vergisi tahmil edilen bütün gayri müslim erkeklerin adlarını, mahalle ve köylere göre tanzim etmek suretiyle kaydediyorlardı. Bu suretle vergi alanların faaliyetleri kontrol edilebiliyordu; bundan başka bu defterler, mükemmel olmasa bile, bütçenin tertibi için ip uçları vermekte idiler.

Vergi kâğıtlarının paketlenmesi, mühürlenmesi, taksimi vs. hakkında, en ufak teferrüata kadar inen emirlere; şiddetli ceza ve tehditlere ragmen, baş vergisinin tahsilinde vuku bulan suiistimallerin ardı kesilmedi. Bu suiistimallerin azalıp çoğalması, Osmanlı İmparatorluğunun en yüksek idare mevkiinin (Sadaretin) kuvvetli ellerde bulunup bulunmamasına bağlı idi. Köprülü ailesinden gelen sadrazamlar, takriben 50 seneden fazla bir zaman için idarede doğruluk ve disiplin yaratmağa ve vergi sistemine daha fazla nizam ve adalet sokmağa ve bu suretle inhitatı bir müddet için daha durdurmağa muvaffak oldular; fakat son Köprülü *Nu'man Paşa* zamanında (1710), Osmanlı İmparatorluğunun artık durdurulmasına mani olunamayan inhidamının alâmetleri meydana çıktı. Nüfuz sahibi olanlarla tahtı itaata alınanlar arasındaki uçurum, günden güne derinleşti; bunda baş vergisinin mahiyetinin de suç ortaklığı vardı.

Aşağıya dercedilen her iki vesika da Vidin arşivi defterlerinden alınmışlardır; bu defterler halen Sofya millî kütüphanesinde mahfuzdurlar; Berat I 14 No. lı defterin 15-16 sayfalarında, Berat II ise 38 No. lı defterin 141-143 üncü sayfalarındadır. Berat II Berat I den daha itinalı ve daha güzel yazılmıştır. Büyük bir ihtimale nazaran D. Ichtschieff¹ (Arşiv katologunu yapan zat) muhtelif yerlerini mürekkeple çizmiştir. Bu hareket memnu olduğu gibi Arap yazısının okunmasını da güçleştirmektedir. Berat II nin birinci satırının üzerine Ichtschieff şöyle bir işaret koymuştur "Da se prevede,, (=tercüme edilecek), fakat çalışmalarının tetkikinde böyle bir tercüme bulunmamıştır.

¹ Grzegorzewski, zikredilen eseri, s. 40

Şekil ve muhteva itibariyle her iki vesika da bir birine benzemektedir. Berat II, Berat I in iki misli kadardır, çünkü burada bazı noktalar, daha mükemmel ve daha mufassaldırlar; uslup bakımından, her ikisi de, o devirde Osmanlı vesikalarında umumiyetle olduğu gibi, ağdalıdır.

Berat I

Nışan-ı şerif-i âlişan-ı samî mekân-ı sultanî ve tugray-i cihanistan-ı... (hakanı nefeze bi) (?)' l-avn ir-rabbânî ve bi's-savn issamedî ve bilmesned is-sübhanî hükmü oldur ki,

Bundan akdem memalik-i mahrusemda vaki 'ehl-i zimmetin ruusu üzerine mevzua olup beyt ül-malın usul-ü emval-i meşruasında olan mal-i cizye mezheb-i eimme-i Hanefiyyeye muvafık vech-i vecih üzere fakirinden on iki dirhem fıdda bedeli bir dinar ve mütevassit ül-halden yirmi dört dirhem fıdda bedeli iki dinar ve zahir ül-gina olanlardan kırk sekiz dirhem fıdda bedeli dört dinar alınmak üzere yüz iki ve yüz üç¹ senelerinde a'lâ ve evsat ve edna itibariyle cibayet olunub lâkin yüz üç senesinde tevzi olunan a'lâ ve evsat kâğıdı yüz iki senesinde noksan sürülmele yüz dört senesinde ehl-i zimmet esnaf-ı selâseyi beyinlerinde mer'i tutmak üzere alesseviyye evsat kâğıdı verilmek ferman olunup badehu yüz beş ve yüz altı senelerinde her yüz evrakta yirmisi alâ ve altmışı evsat ve yirmisi edna tevzi olunmak için ferman olunmakla bu vech üzere biaynihi esnaf-ı selâse kâğıtlarını tevzide dahi hem cizyedârlara ve hem reayaya usretti mutazammın olduğundan yüz yedi senesinde esnaf-ı selâse itibarını reaya beyinlerinde mer'i tutmak üzere her yüz kâğıtta on âlâ ve yetmiş evsat ve yirmi edna itibariyle alesseviyye bilcümle evsat kâğıdı verilüb yüz dokuz senesine gelince bu vech üzere cibayet olunmağın bunda dahi ehl-i zimmetin egniyası mutavassıt ve fukarasına gadr ve ekseriya gani olanları evsat kâğıdı akçesin verüb bu sebep ile beyinlerinde olan ihtilâlden tahsil olunacak emvâl-i cizye dahi tehire kalmakla yüz on bir senesi cibayet olunacak cizyelerinden serhad olup istilâyı kefereden mallarına za'f gelüb edna veregelenlere tahammüllerine göre edna evrakı verilmek ferman olunmakla ancak Vidin sancağında vaki

¹ 1102 ve 1103 seneleri kastedilmektedir.

ehl-i zimmetin her bir neferinden edna itibariyle bir cedid Eşrefi Altun alınmak üzere liva-i mezburda vaki kazaların bin yüz on bir Ramazan-ı şerif guresinden cibayet olunacak bin yüz on iki senesine mahsup olmak üzere cizyeleri cibayetine memur dergâh-ı muallâm kapucu başlarından olup Timur Kapu mübaşiri olan İbrahim dame mecduhu ya tabi işbu ¹ rafi-i tevki-i refi üşşan-ı hakanî kudvetülemasili ve l-akran Ali zide kadruhu'nun yedine verilen işbu berat-ı alışanımda mezkûr liva-i mezburda vaki kazaların her bir beldesinde ve her bir karyesinde sakin ve mevcut bulunan ehl-i zimmetin bir ferdi haric kalmamak üzere cizyesi edna vechi üzere alınıp eda-i cizye eylediği malûm olmak ² edna mühriyle mahtum yedlerine kâğıt verilüb ve kazanın kendilerine dahi bundan akdem kayd ve tahrir olunan maişetleri hazine mande olunmakla ba'delyevm verilmeyüb ve cizye umuruna karışub reayaya ihtilâl ve tekâsülleri sebebiyle miriye gadirleri zuhur edenlerin yerleri hâk ve azl-i ebed olunur ve cibayetine memur olanlar takdir ve tayin olunduğu mikdardan ziyade bir akçe ³ ve bir habbe almayub ve cem'eylediği ⁴ her ne miktar ise teslim-i hazine edüb muhasebesin gördükte her edna cizyeden kendüsine maişet olmak üzere altı para ⁵ ve bundan mada her re's cizyeden birer para muhasebecisi ve kâtiplerine ücret-i kitabet olmak üzere taraf-ı miriden mahsûb oluna ve ehl-i zimmetin üzerine eday-i cizye lâzım gelenlerden eğer bir ferd zill ü sigar ile cizyesin vermeyüb bir tarikile ihtifa ve yahut firar ederse eda-i cizyeden iba'eylediği zahir oldukça rakabesi üzerine madrube olan cizyesi alındıktan sonra eşedd-i ukubet ile muakab olunur ve bundan mada memâlik-i mahrusemde vaki'cümle evkaf kurasında sakin ehl-i zimmetin ve havass-ı salâtin ve vüzeray-i izam ve mir-i miran ve mir-i liva ve sairleri ve ocaklıklar ve muhassıllık ve voyvodalıklar ⁶ dahil bazı esbaba binaen ifraz ve

¹ işbu kelimesi sonradan ilâve edilmiştir

² Burada «içün» kelimesi eksiktir. karş. Ber. II, s. 645, satır 19.

³ Akçe = 1/40 kuruş

⁴ Burada her halde «cizye» kelimesi eksiktir. karş. B. II, s. 645, satır 21.

⁵ 1 para = 3 akçe (Karş. I.A.)

⁶ Bu tabirlerle ne gibi bir dirlik ve yahut idari taksim kastedildiğini lâyi-kiyle anlamak, daha esaslı bir tetkike muhtaçtır. Görüldüğüne göre Ocaklık tabiriyle irsî bir dirlik beyliği kastedilmektedir. Karş. Dr. Caskel, İslamîca'da, IV, 84 vd. Voyvodalık olarak Avrupada Eflâk, Bogdan vs Erdel vardı :

maktu olanlar¹ gerek rahip ve batrik ve kissis ve gerek bir tarikte ellerine berat olub tercümanlık ve müsellemlik ve muafiyet iddiasında olanlar mademki iktisap ve amele kadir alub iktisapta mani olur zamanda ve dararet ve mefluc olmak gibi ve yahut ekser amında mariz olmak gibi aزار-ı sahihası olmaya sayir ehl-i zimmetten istisna olunmayub ammenin beyninde şayi ve meşhur, elsine-i nasda mezkûr olan kavlı ile rühbandan cizye alınmaz deyu eda-i cizyeden imtina ettürmeyüb bu makulelerin dahi cizyeleri vech-i sabik üzere cizyeleri yed-i vahidden cem ve tahsil olunmak üzere hatt-ı humayun-u şevketmakrunum sadir olmağın bu berat-ı humayun-u saadetmakrunu verdüm ve buyurdumki sizki kadılar ve a'yan-ı vilâyet iş erlerisiz mal-i cizye irad-ı hazinenin ahlâs ve esiffasını² olmakla ehl-i zimmetin bir ferdine cizyeyi verme ihtifa eyle ve yahut firar et diyen ehl-i islâma habs-i medid ve darb-i şedide müstahak olduğu zahir ve mübeyyen iken mütenebbih olmayub şöyleki her biriniz beyt ül-mala gadr tariki ile sahip çıkmayub ve bu babda müsamaha etmeyüb miriye gadr ve zarar tarafında olur her kim olur ise olsun elbette ukubet olunmakta tavakkuf olunmaz efrad-ı nasta bir kimesne ehl-i zimmetin bir ferdine sahip çıkmayub gerek bağ u bahçelerde ve çiftlik ve değirmenlerde ter oğlanı namıyle sayir alâkanızda olan ehl-i zimmetin cümlesinden fermanım olduğu vech üzere cizyelerin aldırub bir ferde himaye ve ketm u ihfayı ihtiyar eder iseniz mesmu'-u hümayunum oldukta kadısı azl-i ebed ve yeri hak³ olunur ve a'yan-ı vilâyet nefy-i beled ve emvâl ve erzakı miriçün ahz olunur ol vecihle muateb olmanızı mukarrer bilesiz ve senki zikr olunan kazalarda vaki ehl-i zimmet nasara ve yahud ve eramine-i Acem⁴ taifelerinin cizyeleri cibayetine memur cizyedar-ı mumailayhsin gereği gibi tekayyüd ve ihtimam edüb bir ferde zûlm ve teaddi ve celb-i mal sebebi ile bir nefer haric kalmamak üzere sene-i mal sebebi ile bir nefer haric kalmamak üzere sene-i mezbure

bunların beylerine Voyvoda denirdi. Anadolu'da Mardin valisi Voyvoda ünvanını taşıyordu. bk. Oppenheim, Braunlich, Caskel, Die Beduinen, c. I, s. 53.

¹ Bu hususi bir cetvelde kayıtlı tebaa için bk. Hammer, des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I. s. 430.

² Esiffası şeklinde oku.

³ Kadı defterinden kaydı silinenler.

⁴ İhtimal burada İrandan nakledilen Ermeniler bahis mevzuudur.

mahsup olmak üzere fermanım olduğu vech ile cizyeleri malın cem ve tahsile mübaşeret eyledikte eda-i cizye eylediği malûm olmak için başka defter tutub kasabada olanları mahallesi ve karyede olanları dahi kezalik karyesi ve kendilerinin ve babalarının ism u şöhretleriyle alâlesami defter edüp hesabını gördükte cizye muhasebesi kalemine teslim etmek üzere hıfz edüb götüresin ve cizyedar evrakı ne tarikle götürmek murad ise evrak vaz edeceği şeyi sene-i mszkûrenin evrakı mühürlenenden dört aded mühür ile bu tarafda mühürlenüb memur olduğu kazaya vardıkta Ramazan-ı şerifte hakim ül-vakt muvacehesinde cümle ehali-i vilâyet ve iş erleri marifetleriyle mühürleri kat' ve evrakta olan mühür ile tatbik olunduktan sonra bir kiseye vaz' ve kadısı mühürleyüb ve arz ve mahzar ¹ olunub Dersaadetime irsâl oluna ve bundan mada cizyedar-ı mumailiyh memur olduğu kazanın kura ve navahisine gönderdiği kolcularına ² cizye kaleminde mahfuz olan temessüki mühriyle kendüler binefsihi mühürleyüb kolcularına tevzi eyliye ki bir kâğıd ele girdikte cizye kaleminde mahfuz olan temessüki mühriyle tatbik olundukta def-i şüphe olunmak için min ba'd kolcular mühürlemeyeler ve derun-u berat-ı alışanımda mezkûr olan şurut ve kuyudun icrasına ihtimam edüb hilafından ihtiraz oluna şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kılalar.

Tahriren fi'l-yevm is-sani min şehr-i Rebi il-Ahir sene ihda aşer ve mae ve elf ³.

bi makam Kostantıniyye al-mahruse
vasale ileyna fi 5 Ramazan
sene 1111 ⁴

Berat II

Nişan-ı şerif-i alışan-ı samî mekân-i sultanî ve tugray-i gar-ray-i cihanistan-i hakanî hükmü oldurki,

Memâlik-i islâmiyede vaki ehl-i zimmetin üzerine mevzua olub ruuslarına mazruba olan cizye-i beyt ül-mâlin usul-ü emval-i şeriyesinden ve nizam-ı Devlet-i Aliyyenin umur-u külliyyesinden

¹ Burada «vav harfi» fazladır: Arz-ı mahzar şeklinde izafet terkibi olacak

² Kolcularına kelimesi burada yersiz bulunmaktadır, buna mukabil «evrakı» kelimesi yoktur. Karş. Berat II. s. 649 satır. 20.

³ = 27 Eylül 1699

⁴ = 25 Şubat 1700

olmakla mezheb-i Hanefiyye üzere ehl-i zimmet reayanın fakirinden on iki dirhem fıdda bedeli bir dinar ve mütevassıtülhal olanlarından yirmi dört dirhem fıdda bedeli iki dinar ve zahirülgına olanlarından kırk sekiz dirhem fıdda bedeli dört dinar alınmak üzere nizam verülüb ancak Vidin ve Feth ül-İslâm¹ ve Polovine² ve İsfelik³ ve Bana⁴ ve timok⁵ kazalarının cizyeleri evsat ve edna itibariyle cibayet olunmak fermanım olmakla evsatından iki ve ednasından bir Eşrefi Altun cizye ahz u cibayet olunmak üzere bin yüz yirmi iki senesine mahsub olmak üzere sene-i sabık mucibince işbu bin yüz yirmi bir senesi Şaban-ı şerifi guresinden cizyeleri cibayetine mübaşeret olunmak üzere zikr olunan kazaların cizyeleri cibayeti dergâh-ı muallâm Kapucu Başlılarından işbu rafi'-i tevki-i refi'üşşan-ı hakanı iftihar ülemacidi ve'l-ekârim İbrahim dame mecduhu'ya deruhde ve cibayeti tefviz olunmağın yedine verilen işbu berat-ı alışanımda mezkûr olan Vidin ve Feth ul-İslâm ve Polovine ve İsfelik ve Bana ve Timok kazalarının her belde ve karyesinde sakin ve mütemekkin ve mevcut bulunan ehl-i zimmetin bir ferdi hariç kalmamak üzere cümlesinin cizyeleri alınub ve cizyelerin eda eyledikleri malûm olmak için avsat ve edna itibariyle her ferde yedi mühür ile mahtum bir kâğıd verüb ve cemeyledüğü cizye her ne mikdar ise hazine-i amireme teslim ve muhasebesin gördükte ve harc-ı ruznamçe ve muhasebe namıyla bir akçe alınmamak şartıyla ancak tevzi eyledüğü evrakın evsatından dokuz ve ednasından altı para her re's cizyeden kendisine maişet verilüb ve her bir varakdan birer para cizye muhasebesici ve kâtiplerine ücret-i kitabet olmak üzere asıl mal-i cizyeden tarafı miriden mahsub oluna ve memâlik-i mahrusemde evkaf karyelerinde sakin ehl-i zimmetin ve havas ve⁶ salatin-i izam ve vüzeray-i

¹ Feth ül-İslâm (= Kladowo) Tuna kenarında, bu gün, 1800 nüfuslu bir kasabadır, Timok Sancağının içindedir. Karş. J. Th. Zenker, Diktionnaire Turc-Arab-Persan, Leipzig 1866-67.

² Vidin Sancağına tabi olması icabeden Polovine'nin ne haritalarda ne de yer fihristlerinde ismi geçmemektedir. Sırp resmî yer fihristi (Rijecnik Mjesta) bu isim altında Slunj Sancağına tabi üç evli bir çiftliği göstermektedir.

³ İsfelik (= Sverlig) Niş Sancağında Knjazewac'ın güneyindedir.

⁴ Bana (= Banja, Swrliska).

⁵ Bu isim Tuna'nın sağ tarafına dökülen bir nehrin adından gelmektedir. Eski Bulgar-Sırp hududu üzerindedir.

⁶ «vav» harfi burada fazladır, izafi terkip olacak.

kiram ve mir-i miran ve mir-i liva ve sayirlerinin haslarına ve ocaklıklar ve muhassıllık ve voyvodahlıklara dahil olanlar ve bazı esbaba binaen defterden ifraz ve maktu olanlar gerek rahip ve batrik ve gerek kissis ve gerek bir tarikiye ellerine berat alub tercümanlık¹ ve müsellimlik ve muafiyet iddiasında olanlar mademki iktisaba ve amele kadir olub iktisabdan mani olur zamanda ve dararet ve mefluc ve yahut ekser amında ibtilây-i maraz gibi a'zar-ı sahihası olmaya sayir ehl-i zimmetten istisna olunmayub ruhbandan cizye alınmaz deyu halk beyninde meşhur ve elsine-i nasda mezkûr olan kavlı ile taallül ve eday-i cizyeden imtina ettürmeyüb verilen fetvay-i şerife² mucibince bu makulelerin dahi cizyeleri vech-i sabık üzere yed-i vahidden asnaf-ı sani³ itibariyle cem ve tahsil ve zaman-ı sabıktan ilâ haza'l-an ehl-i zimmet reayanın cizyeleri cibayetine memur amillerin maişetleri canib-i miriden hesablarına mahsub olunur iken bundan akdem seferlerin imtidadı ve masarifin kesreti hasebiyle biliktiza cizyedarlardan peşin alınmakla cizyedarlar dahi peşin verdik deyu evsattan iki Eşreff ve ednadan bir Eşrefiden ziyade kendüleri için dahi başka maişet talebiyle taaddiye tasaddi etmeleriyle ehl-i zimmet reayanın iztirab hallerine bais oldukları sem-i hümayunum lâhik olmakla cizye umurunun cümle taaddiyattan arı vechile hüsn-ü nizamı ve ehl-i zimmet reayanın saye-i şafkat-i padişahanemde istirahat-ı aramı murad-ı hümayunum olmakla reaya fukarasına merhamet ve cizyedarlara dahi suhulet için geçen sene cizyedarlardan peşin ve cayize ve sayir harc namıyla bir nesne alınmamakla cizyedarlar dahi inşaallâhu taalâ cibayetine mübaşeret eylediklerinden sonra emval-i cizyeyi tahsil ve vakti ile taksitlerin hazine-i amireme irsâl ve teslim eyleyüb ve berat-ı alışınamda tayin ve tasrih olun-

¹ Yalnız yabancı tercümanlar, vergi vermekle mükellef olan tebaa sınıfına dahil değildiler, Bk. Hammer, Des osman. Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c. I. s. 135.

² İhtimâl burada, cizye hakkında Müftü Feyzullah Ef. tarafından verilen bir fetva kastedilmektedir. Berat I de bunun yerine «ferman» kelimesi geçmektedir.

³ Burada sani kelimesi yerine isnan kelimesinin bulunması icabederdi. Yani din adamları ikinci sınıfa göre değil, bilakis her üç sınıfa göre ve hususî hallerde lki sınıfa göre baş vergisini vereceklerdi Berat I aynı yerde, «vechi sabık üzere» tabiri geçmekte ve daha vazıh olarak başka bir beratta (Defter 38, s. 131, satır 19) «evsat ve edna şurutu itibariyle» denmektedir.

duğu miktardan bir akçe ve bir habbe ziyade mutalebesiyle reaya teaddi olunmamak üzere fermanım olmağın ancak mukta-zay-i hale göre bu ana değin acalet tahsil olunduğundan reaya za'f-ı hal iras edüb amma tedricle tahsil olunduğu surette cizyeleri akçesini tedarikte ribahorlara müracaat etmeyüb kendü mekâsiblerinden peyda ve sühulet ile cizyelerin eda edüb mevcud olanların takviyetlerine ve diyar-ı aharda olanların dahi kadimi yerlerine ricatlarına bais olmakla işbu sene-i mubarekede ehl-i zimmet kefer ve yahudanın cizyeleri ayende ve revendelelerinden ve defaten edaya kadir olanlarından madasının cizyeleri tedricle tahsil ve cizyedarları dahi dört taksit ile hazine-i amireme teslim eylemek şartıyla cibayet olunmak üzere fermanım olub ve bu vech üzere suret-i nizam verilmeğın inşaallâhu Tealâ taksiti evveli Ramazan-ı şerifin on beşinde ve taksit-i sani İyd-i Adha'da ve taksit-i salis Reb'ul-Evvel'in on beşinci günü ve taksit-i rabi'-i Cemazilâharın on beşinci günü ber vech-i tekmlil hazine-i amireme teslim eyleyeler amma emval-i cizye cizyedarlara taksit olunmuştur deyu ehl-i zimmet reaya daha teallül etmeyüb üzerlerine edası lâzımgelen cizyelerin vakti ile edada tehavün ve tekâsül eylemeyeler ve berat sicille sebt için muhakime vardıklarında kadılar dahi bir nesne taleb eylemeyüb ve ehl-i zimmet reayanın cizyelerine müteallik davaları zuhur eyledikte mahkeme harcı namıyla ve gayr tarikile ahz u celb-i mal sevdasında olmayub muktezay-i şer'-i kadim üzere olmakule daaviyi hasbî fasl u hâsm eyleyeler bahusus cizye cibayeti hususunda bize bir faide-i aide değildir deyu umur-u cizyenin kesr ve tatiline sebep olacak vaz ve hareketten bigayet isga eyleyeler ve emr-i şerifimle sual olunmadıkça ehali-i vilâyetin murabaha ile vesair tarikile ahvali kuraya karışanların ihbarıyla reayayı tahrik ve cizye tahsilinin tatiline bais olacak mevaddı arz u i'lâm eylemeyeler ve cizyedarlar dahi reayaya size mehl verdik deyu mühlet zımında asıl cizyelerinden ziyade akçe zam edüb bu takrib ile taaddi eylemeyeler şöyleki bundan sonra eğer cizyedarların ve eğer kadıların keyfiyyet-i ahvalleri sirren ve ciharen ve müteakiben ve mütevaliyeten tefahhus ve teccessüs olunub cizyedarların işbu berat-ı alışanımda tasrih olunan şuruta mugayir vaz'u hareketleri zuhur eder ise sayire mucib-i intisah olacak vech ile bilâ tereddüd şeran lâzımgelen cezaları tertib olunur alelhusus mal-i

cizye nassan ve ictihaden icabeden varidat-ı şeriyeden olup tavaif-i kuzata tahsilinde ianet lâzime-i zimmet için her kangısından cizye umuru halel verir vaz'u hareket vaki olur ise nefy-i beled ve azl-i ebed gibi muakabet ile mücazat olunalar ve ehl-i zimmet reayadan sukut-u cizye müstelzim olur özürden salim iken zill u sıgar ile müstehak oldukları cizyelerin vermemek için bivech özür iradına ictira ve yahut bir yerde ihtifa edüb hasılı cizyelerin edadan bir tarik ile iba ederler ise defatla hallerine merhamet olunmuşken bu güne şirrete cesaret eyledikleri için şar'ile keyfiyetleri mübeyyen olduktan sonra ahz ve kürek çekmek üzere tersane-i amiremde olan çekdirir sefinelerine vaz'oluna deyu sadir olan hatt-ı hümayun-u şevketmakrunum mucibince bu berat-ı alışan-ı mevhibet feşanı verdim ve buyurdumki vech-i meşruh üzere şerefyafte-i sudur olan hatt-ı hümayun-u şevketmakrunum mucibince işbu berat-ı madelet gayatımda tafsil ve beyan ve tasrih ve ayan olunan şurut ve kuyudun icrasına muraat olunub dahi ehl-i zimmet reayanın cizyeleri tahsiline eğer kadılar ve ayan-ı vilâyet ittihad ile cizyedarlara ianet eyleyüb efrad-ı aferideden bir ferd vechen min al-vücuuh muhalefet eylemeyeler ahali-i vilâyetten her kim ehl-i zimmet reayaya sahib çıkub bizim bağ ve bağçelerimizde ve değirmen ve çiftliklerimizde çoban ve ter oğlandır deyu ve sayir bahane ile cizyelerin verdirmeyüb bu güne harekete cesaret ederler ise bais-i hazelân-ı ebed olur muakabat-ı şedide ile muakab olacakların mukarrer ve muhakkak bilüb ve eğer kadılar dahi bu makulelerin tarafında bulunup sözlerine müsaade ederler ise isimleri ceride-i hükümetten hak olunub ebed ül-abad mahzül ve menküb kalacakların teyakkun edüb selâmet-i halleri için kemal-i intibah üzere hareket eyleyeler ve ehl-i zimmet reaya dahi kendulere bu kadar merhamet olunmuşiken cizye vermemek için bir yerde ihtifa etmeyüb ve tarik-i şirrete gitmeyüb üzerlerine lâzımgelen cizyelerin berat-ı alışanımda taayyün olunduğu üzere cizyedarlarına bitemam eda ve teslim eyleyeler ve eday-i cizyede muhalefetleri ve şirretleri zuhuriyle müddet-i medid kürek çekmekten kemâl mertebe hazer eyleyeler ve cizyedarlar dahi berat-ı alışanımda taayyün olunandan ziyade ehl-i zimmetten bir nesne ziyade taleb etmeyüb vechen minelvücuuh taaddı eylemeyeler ve eğer taaddileri

istima olunur ise derakab azl ve yerlerine ahar kimesneler nasb u tayin olunduğundan mada bilâ tereddüd şar'la lâzım-gelen cezaları tertib olunacağıın muhakkak bilüb ana göre ziyade istikamet ile hareket eyleyüb sene-i mezburede فرمانım olduğu üzere ehl-i zimmet reayanın cizyeleri malın cem'u tahsil ve her nefer cizyesi malın eda eylediği malûm olmak için başka defter tutup kasabada olanları mahallesiyle ve karyede olanları dahi karyesiyle ve kendulerinin ve babalarının isimleri ve şöhretleriyle alâ'lesami tahrir ve defter hesabı görüldükte cizye muhasebesi kalemine teslim eylemek üzere hıfz edüb Der-i Devletmedarına götüre ve cizyedarlar mahalline götürecekleri cizye evrakını ne tarikile götürmek murad ederler ise vaz edeceği nesne sene-i mezburenin evrakı mühürlenmiş dört adet mühür¹ ile memhuren götürüb memur olduğu kazaya vardıkta hakim ül-vakt muvacehesinde Şaban-ı şerif gurreesinde ahali-i vilâyet ve iş erleri marifetleriyle mühürleri kat ve evrakta olan mühür ile tatbik olunduktan sonra bir kiseye vaz ve vilâyet kadısı mühürleyüb Dersaadetime irsal oluna ve cizyedar-ı markum memur olduğu kazanın kura ve nevahisine gönderdiği evrakı cizye kaleminde mahfuz olan mühriyle mühürleyüb kolcularına tevzi eyleyeki hin-i iktizada def-i iştibah için tatbik olunub min ba'd kolcuları kâğıt mühürlemiyeler ve derun-u berat-ı alışanımda mezkûr olan şurut ve kuyudun icrasına her biriniz ziyade ihtimam edüb hilâfiyle vaz'u hareketten bigayet ihtiraz edeler şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kı-lalar tahriren fi'l-yevm il-hamis min şehri Receb il-Ferd li seneti ihda ve işrin ve mae ve elf².

Kostantiniyye

al-Mahruse

vasale ileyna fi gurreti Şaban il-Muazzam
li seneti 1121³

¹ Mühür adedi muhtelif devirlerde değişmiştir; 3-7 arasında tehalûf etmektedir.

² = 10 Eylül 1709.

³ = 6 İ. Teşrin 1709.

Kullanılan eserler

- A y n i A l i, Kavanin-i Al-i Osman der hulâsa-i madamin-i defter-i divan, Istanbul 1280 H.
- B a b i n g e r, F., Das archiv des Bosniaken Osman Pascha . . . Berlin 1931.
- „ „ „, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927.
- Barbar, Leo, Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683. Wiener Staatswissenschaftliche Studien, Bd. 13, I. Heft, Wien 1916.
- Becker, C. H., Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam, 2 Teile. Strassburg 1902-3.
- „ „ „, „Djizya,, E. I.,
- „ „ „, Islamstudien, Leipzig, Bd. I, 1924; Bd. II, 1932.
- „ „ „, Papyri Schott-Reinhardt I. Heidelberg 1906.
- Behr n a u e r, W. F. A., Kogabeg's Abhandlung über den Verfall des Osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen. in: ZDMG, Bd. 15.
- Bélin, M., Essais sur l'histoire économique de la Turquie. Paris. 1865.
- „ „ „, Fetoua relatif à la condition des Zimmis, J. A. série IV., t. 18
- van Berchem, M., La propriété territoriale et l'impôt foncier, étude sur l'impôt du Kharâğ. Leipzig 1886.
- Björkmann, W., Ofen zur Türkenzeit. Hamburg 1920.
- Brockelmann, C., Geschichte der islamischen Völker und Staaten. München und Berlin 1939.
- Ellsner, J., Neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Türkei. . . , Berlin 1737.
- Fagnan, E., Abou Yousof Ya'koub, Le livre de l'impôt foncier. Paris 1921.
- Fekete, L., Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. Budapest 1926.

- „ „, Türkische Schriften aus dem Archiv des Palatins Nikolaus Esterházy 1606 - 1645. Budapest 1932.
- Gerlachs, Tagebuch. Frankfurt a. M. 1674.
- Grzegorzewski, J., Z Sidžyllatów rumelijskich epoki wyprawy Wieden'skiej akta tureckie. Lwówie 1912.
- Hajek, Alois, Bulgarien unter der Türkenherrschaft. Stuttgart-Berlin. Leipzig 1925.
- von Hammer, J., Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, 2 Bde. Wien 1815.
- „ „ „, Geschichte des Osmanischen Reiches. 10 Bde. Pest 1827 - 1835.
- „ „ „, Über die Länderverwaltung unter den Chalfate. Berlin 1835.
- Handbuch zur Kenntnis der Geschichte der Provinzen und der Staatsverfassung des türkischen Reiches. Prag und Leipzig 1789.
- Heidborn, A., Droit public et administratif de l'Empire Ottoman 2 Bde. Vienne - Leipzig 1908.
- Ichtschieff, D., Istoritscheski prinos za "woyniganite,, pri turskata woyska ot 1374 dori do g. 1839 g. sled R.Chr.-do Tanzimata "Otdelen otpetschatak ot "Perioditschesko Spissanie,, kn. LXVI).
- „ Prinos kam waprossa za sipachiite w Osmanskata darjawa... (Zbornik za norodni umotworenia, nauka i knijnina, kn. XXV, 1910).
- Jirecek, C. J., Geschichte der Bulgaren, Prag 1876.
- Jorga, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Gotha 1908-1913.
- Juynboll, Th. w., Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden und Leipzig 1910.
- Karabacek, Führer durch die Ausstellung des Papyrus Erzherzog Rainer. Wien 1887.
- Kraelitz-Greifendorst, Fr. von, Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches. Wien 1919.

- Von Kremer, A., *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. Wien 1875-1877.
- Lybyer, A. H., *The gouvernement of the Ottoman Empire*. Cambridge 1913.
- Marsigli, Le Comte de, *L'état militaire de l'Empire Ottoman*. Amsterdam 1732.
- Mawerdī, Al-ahkām as-Sultaniya, *Les statuts gouvernementaux, Ostrorog tarafından tercüme edilmiştir*.
- Millî tettebbu'lar mecmuası. İstanbul 1931.
- d'Ohsson, M., *Tableau général de l'empire Othoman*, 7 Bd. Paris 1824.
- de Pinon, C., *Voyage en Orient, publié avec des notes historiques et géographiques par E. Blochet*. Paris 1920.
- Raşid, *Tarih-i Raşid*.
- von Tornau, *Das Eigenthumsrecht nach moslemischem Rechte*. ZDMG, Bd. 36, 1882.
- de Tournefort, M. P., *Relation d'un voyage du Levant*. Amsterdam 1718.
- Wellhausen, J., *Das arabische Reich und sein Sturz*. Berlin 1902.
- Worms, *Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans et subsidiairement en Algérie*, J. A. série III, 14; série IV. 18, 19.
- Zinkeisen, W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 7 Bde. Hamburg und Gotha 1840-1863.
-